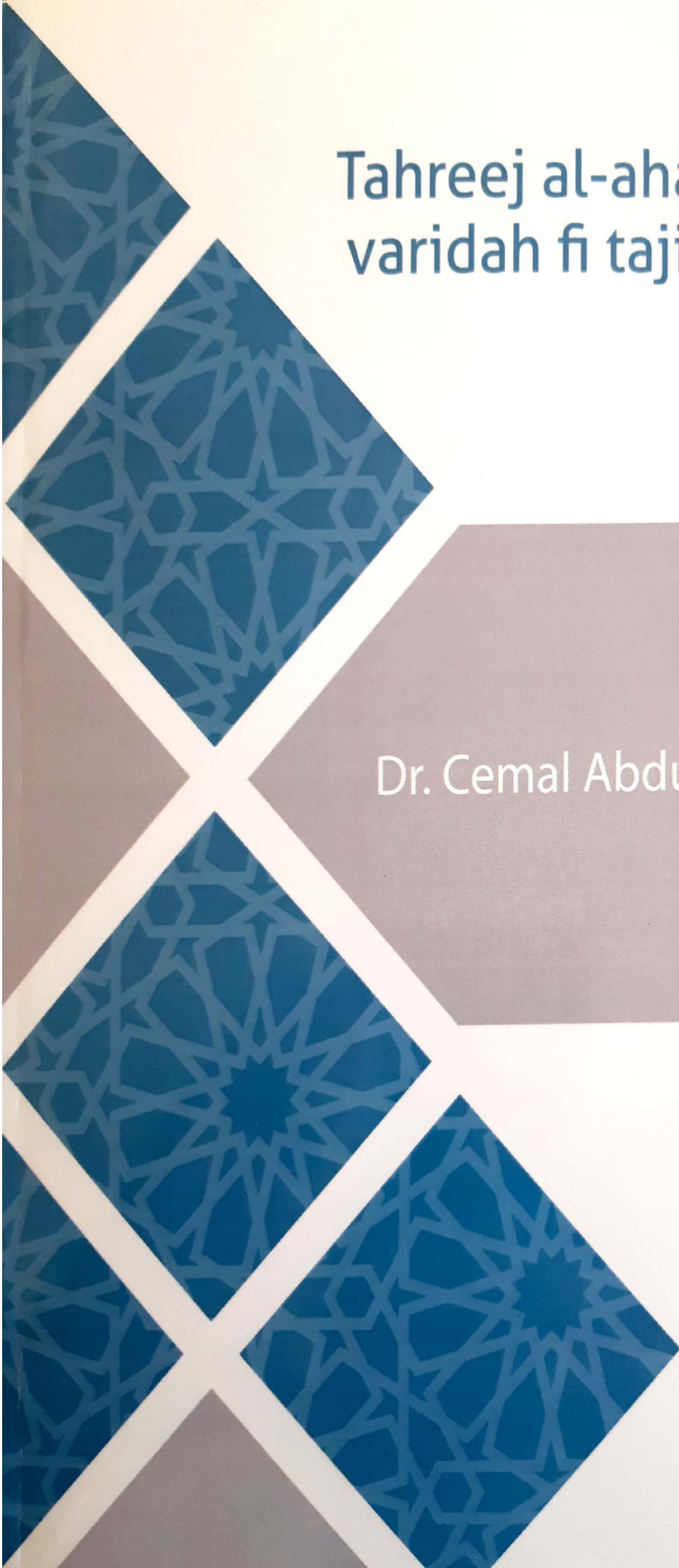




Tahreej al-ahadis al- varidah fi tajilaroos

Dr. Cemal Abdullah AYDIN

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد (صلى الله عليه وآله)
وآله الطيبين الطاهرين
الذين هم خير خلق الله
أجمعين

فقد حضر هذا المحفل



تخريج الأحاديث الواردة في
تاج العروس للمرتضى
الزبيدي (حرف الألف) ودراسة
أكاديمية عن حياة الزبيدي
باللغة التركية

تخريج الاحاديث الواردة في
تاج العروس للمرتضى
الزبيدي (حرف الألف) ودراسة
أكاديمية عن حياة الزبيدي
باللغة التركية

حقوق الطبع محفوظة

الطبعة الأولى

١٤٤٠ هـ ٢٠١٩ م

بيروت - طريق المطار القديم
إيميل: alshamiya.tr@gmail.com

جوال: ٠٠٩٦١٣٩٢٥٨٨٦

الدار
الشامية
بيروت - لبنان



İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	1
------------	---

GİRİŞ

İSTİŞHAD, GARİBU'L-HADİS VE TACU'L-ARUS

I-İSTİŞHAD KAVRAMI VE HADİSLERLE İSTİŞHAD	4
II - GARİBU'L-HADİS	7
III – TÂCU'L-ARUS	11

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEBİDÎ'NİN HAYATI

A. NESEBİ VE DOĞUMU	20
B. İLİM TAHSİLİ VE İLMÎ HAYATI	23
1. İlimTahsili	23
a. Hindistan Yılları	23
b. Yemen ve Hicaz Yılları	24
c. Mısır Yılları	25
2. İlmî Hayatı	26
a. İlmî Otoritesi ve Faaliyetleri	26
b. Hadis İlmîne Hizmetleri	28
C. SOSYAL HAYATI VE VEFATI	30
D. HAKKINDA YAZILANLAR.....	33
1. Ana Kaynaklar.....	33
2. Müstakil Eserler.....	35
3. Eserlerinde Zebîdî'den Bahsedenler.....	35
4. Zebîdî'nin Eserlerini Neşredenlerin Yazdıkları Tercemeler.....	36
5. Hakkında Yazılan Makaleler.....	37

E. ESERLERİ.....	37
1. Günümüze Ulaşanlar.....	38
a. Matbu Olanlar.....	38
b. Yazma Olanlar	39
2. Günümüze Ulaşmayanlar	42

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSLERLE İSTİŞHADDA TAKİP ETTİĞİ USUL

A. HADİS NAKLİNDE KULLANDIĞI LAFIZLAR.....	48
B. HADİSLERİ NAKİL ŞEKLİ	51
1. Metni Tam Olarak Nakledilen Hadisler	51
2. Metnin Bir Bölümü Nakledilen Hadisler	53
3. Manası Nakledilen Hadisler	55
C. HADİSLERİN KAYNAK VE GÜVENİLİRLİK DURUMLARI.....	55
D. HADİSLERİN GARİBU'L-HADİS LİTERATÜRÜYLE KARŞILAŞTIRILMASI	56
E. HADİSLERİN ŞERHLERİ VE YORUMLARI	56
F. İSTİŞHAD AMACI DIŞINDA NAKLEDİLEN HADİSLER	61
G. HADİS LAFIZLARININ KAYNAKLARDAKİ LAFIZLARLA KARŞILAŞTIRILMASI	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÂCU'L-ARÛS'TA YER ALAN HADİSLERİN TAHRİCİ	65
SONUÇ	85
BİBLİYOGRAFYA	86

KISALTMALAR

a.e.	aynı eser
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
b.	ibn
bkz.	bakınız
D.İ.A.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	hicri
Hz.	hazreti
K. hane	kütüphane
Lib.	library
n.r.	numara
r.a.	radiyallahu anh
s.a.	sallallâhu aleyhi ve sellem
thk.	tahkik
trc.	terceme
ö.	ölümü

ÖNSÖZ

İslâm alimlerinin asırlardır muhtelif alanlarda meydana getirdikleri literatürde Hz. Peygamber'in hadisleri herhangi bir sözden farklı olarak nakledile gelmiştir. Müslümanlar genellikle Hz. Peygamber'in hadislerinin, bizzat yüce yaratıcı tarafından indirilen vahyin kaynağından sadır olduğuna inandıklarından dolayı bu sözlere atfettikleri değer, üzerinde yaptıkları çalışmalar –Kur'an-ı Kerim hariç- başka hiç bir söze nasip olmamıştır.

Hadislerin önemli bir kısmının bağlayıcı kabul edilmesi muhtelif eserlerde yer alan hadislerin kaynağının ve sıhhat derecesinin belirtilerek nakledilmesini gerektirmiştir. Zira bu hususta Müslümanların yanlış bilgilendirilmesinin dini yanlış anlamalarına götüreceği aşikardır. Resulullah'ın (s.a.) kendisine ait olmayan bir sözü kasten ona nisbet ederek nakleden kişinin cehennem'e gideceğini haber vermesi de bu sebeple olmalıdır.

Asırlar boyu İslam dünyasında telif edilmiş eserlerde -müelliflerinin saygınlığına rağmen- hadis naklinde aynı hassasiyetin gösterilmediğini görürüz. Bu durum yaygınlık kazanmış eserler için söz konusu olduğunda hadis olmayan sözlerin yahut sıhhat açısından muteber olmayan hadislerin yayılmasına sebep olabilmektedir. Örneğin İmam Gazzalî meşhur eseri *'İhya'u ulumi'd-dîn'*de naklettiği zayıf ve mevzu hadislerden dolayı eleştirile gelmiştir. Zeynüddîn el-İrâkî (804/1404) *İhya'*da yer alan hadisleri tahric için *İnbâu'l-ahya 'an ahbari'l-İhya'* adında müstakil bir eser yazmıştır. *İhya'*daki hadisleri tahric eden bir diğer müellif de Muhammed Murteza ez-Zebîdî'dir. Zebîdî, *İhya'* hakkında yazdığı *'İthafu's-sâdeti'l-müttakîn fi şerhi İhya'u ulumi'd-dîn'* adlı eserinde *İhya'*nın metnini şerh etmiş, hadislerini tahric etmiş, kaynağını bulamadığı hadislere de işaret etmiştir.

Zebîdî'nin bir diğ er eseri *Tâcu'l-arus*'ta bir çok hadis bulunmaktadır. Bu eser de *İhya* gibi yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak *İhya'da* bulunan hadisleri tahrir etmek için özel gayret gösteren Zebîdî kendi eserinde zikrettiğı hadislerin tahririni yapmamıştır. Bu sebeple Arap dilinin en geniş sözlüğü olan 120 bin maddelik *Tâcu'l-arus*'un hadislerini araştırmak ve incelemek –belki müellifinin *İhya* hadisleriyle ilgili yaptığının bir benzerini yapmak- istedik. Hadislerin sayısının çok oluşu bir yüksek lisans tezinin sınırlarını zorlayacağından çalışmamızı ‘Elif’ harfinde yer alan hadislere hasrettik. Sadece bu kısımda iki yüzü aşkın hadis mevcuttur.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir. Girişte hadislerle istişhad, garibu'l-hadis ve *Tacu'l-arus'un* tanıtımı ele alındı. Birinci bölümde müellifin, hayatı ve eserleri incelendi.

Çalışmamızın esasını oluşturan ikinci bölümde *Tacu'l-arus'un* belirlenen kısımdaki merfu hadisleri tesbit edip bunları sözü edilen eserde yer aldığı şekilde metinlerini bir araya getirip tahririni yapmaya çalıştık. Hadislerin tahririnde başta kütüb-i sitte olmak üzere İmam Malik'in *Muvvata'ı*, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i* ve D rimî'nin *Sünen*'inden istifade edilmiştir. Bu dokuz kitapta yer almayan hadisler için diğ er hadis kaynaklarına müracaat edilmiştir. Kaynağı bulamadığımız hadislere de işaret edilmiştir. Her hadisin *Tâcu'l-arus'un* esas aldıımız baskısında sahife numarasını köşeli parantez içinde gösterdik.

    nc  bölümde ise Zebîdî'nin hadisleri eserine alırken esas aldığı ölçüleri tesbit etmeye çalıştık.

Yoğun çalışmalarına rağmen kıymetli vakitlerini ayırarak çalışmamızın her safhasında yardımcı olan, tavsiyeleri ve verdiğı bilgilerle çalışmamızın düzenli bir şekilde gelişmesine yardım eden danışman hocam Muhterem Doç. Dr. Ahmet YÜCEL Bey'e ve tezimizin mevzuunu seçme hususunda yardımlarını esirgemeyen değ erli Hocam Doç. Dr. Ali Akyüz Bey'e teşekkür ederim.

Başarı sadece Allah'tandır.

Cemal Abdullah AYDIN

GİRİŞ

İSTİŞHAD , GARİBU'L-HADİS VE TACU'L-ARUS

A. İSTİŞHAD KAVRAMI VE HADİSLERLE İSTİŞHAD

Hadisleriyle ilgili olarak çalışma yaptığımız *Tacu'l-arus* isimli eserde hadisler 'İstişhad' tanımına uygun olarak kullanılmıştır. Bu durum 'İstişhad' kavramı ve hadislerle istişhad ile ilgili bilgi vermeyi gerekli kılmaktadır.

Sözlük anlamı şahit getirmek, şahit göstermek olan 'İstişhad' terim olarak Bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek anlamına gelir. Bu sebeple getirilen örneğe şâhid (çoğulu şevahid) denir. Bu durum için bazı kaynaklarda ihticac ve istidlal terimleri de kullanılmıştır.¹

İstişhad ihtiyacı, fetihler sonucunda Araplar'ın Arap olmayan unsurlarla karışarak, dillerinin bozulması tehlikesi karşısında ortaya çıkmıştır.

İstişhad edilen metinler şiir ve şiir dışı sözler olmak üzere ikiye ayrılır.

Şiir dışı sözlerle istişhadda ilk akla gelen şüphesiz Kur'an-ı Kerim'le istişhaddır. Kur'an en fasih ve en belîğ söz kabul edildiğinden onun mütevâtir, şaz ve âhad kıraatleriyle istişhad edilmiştir.²

Hadislerle istişhadın câiz olup olmadığı ise tartışmalıdır. Bir kısım dil bilginleri hadislerle istişhad ederken diğer bir kısmı bunu câiz görmez. Bunun sebebi Hz. Peygamber'in ifadelerine itimatsızlık değil, rivayet edilen hadislerin Hz.

¹ İsmail Durmuş, 'İstişhad', *DİA*. XXIII, 396

² İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, I, 32

Peygamber'den sadece anlamları ile rivayet edildiğinin (er-rivaye bi'l-manâ) düşünülmesidir. Bu böyle olsa dahi istiṣhadda problem olmamalıdır çünkü mana ile rivayet edenler Arap dilini iyi bilenlerdir. Zaten mana ile hadis rivayet eden ravinin arapçada ve dini meselelerde bilgili bir insan olmaması durumunda hadisçiler tarafından rivayeti muteber sayılmamaktadır.

Kısa metinli hadislerin, Hz. Peygamber'in fesahatını ortaya koyan hadislerin, cevâmiu'l-kelim diye bilinen hadislerin ve darb-ı mesellerin hem lafız hem anlamca ona ait olduğu, bir kaç rivayeti bulunan hadislerle uzun hadislerin ise anlamlarının nakledilmiş olabileceği (er-rivaye bi'l-manâ) görüşü daha makul kabul edilmiştir.³ Bunun da sağlıklı bir ölçü olduğu söylenemez. Zira uzun olmayan hadislerin arasında mana ile rivayetin olmadığını yahut uzun hadislerde lafızlarının muhakkak değiştiğini iddia etmek mümkün değildir. Genel olarak böyledir dense dahi yanlışla düşmek mümkündür.

Hadis alimlerinin bu konuya yaklaşımı farklıdır. Bir kısım hadis uleması luğavî konularda hadisle istiṣhad etmeyen luğat alimlerini eleştirmiş, öne sürdükleri mana ile rivayetin hadislerle istiṣhada mani olduğu görüşünü reddetmişlerdir. Subhî's-Sâlih bu konuda şöyle der: "Mütেকaddim lüğatçilerden ve nahivcilerden hadisle istiṣhada karşı çıkanlar, hadis merviyâtının Arap olan yüce Peygamber (s.a.)'in sözleri olduğu hususunda insana itimat telkin etmediğini söylemekle pek büyük bir hata işlemişlerdir. Nahivcilerin ve lüğatçilerin istiṣhad ettiği bütün Arap kelimasında hadis rivayetinde gösterilen zabt, dikkat ve araştırmanın asgarisi dahi mevcut değildir."⁴ İlk dönem dilcilerinin hadisle istiṣhad etmemesini ise hadis sahasındaki gelişmelerin ve rivayetlerin az olmasına, dilcilerin bu işle meşguliyetlerinin azlığına bağlamıştır. Yoksa hadis zaten dil açısından sağlam olmaz da rekaket içerirse muhaddislerin kendileri tarafından tenkide tabi tutulur. Hadisçilerin tenkitte kullandıkları hassas ölçüleri luğatçilerin istiṣhad ettikleri Arap kelimasına uygulamaları durumunda bu

³ İsmail Durmuş, 'İstiṣhad', *DİA*. XXIII, 397

⁴ Subhî es-Salih, *Hadis ilimleri ve hadis ıstılahları*, terc: Yaşar Kandemir, 265

sözlerle ilgili bir çok şüphe uyanır. Son dönem dilcilerinin hadislerle istişhadi da bu görüşleri destekler mahiyettedir.⁵

Nahiv alimlerinin hadislerle az istişhad etmelerinin diğer bir sebebinin nahiv ilminin kurucuları sayılan Halil b. Ahmed'in ve Sibeveyh'in olumsuz etkisi olduğu söylenir. Halil b. Ahmed'in ve öğrencisi Sibeveyh'in hadislerle az istişhad etmelerine sebep olarak o devrin itizal anlayışı gösterilmiştir. Mutezililerin hadislere olan yaklaşımları diğer sahaların alimlerini de etkilemiştir. Halil b. Ahmed ve Sibeveyh sonra gelen dilcilere tesir etmiş ve istişhadda Kur'an metinlerine ve şiirlere kıyasla hadisin az kullanılmasında mühim rol oynamışlardır. Mutezilenin ve hadis alimlerinin aralarındaki ihtilaflar da nahivcilerin hadislerle az istişhad etmelerinin sebeplerinden sayılmıştır.⁶ Sonraki asırlarda nahiv alimlerinin mantık ve felsefeden etkilenmelerinin de bunda etkisi olmuştur.⁷

Özetle hadislerle istişhadın az oluşu mana ile rivayet yahut hadis ravilerinin hata etmesi meselelerinden ziyade siyasi ve mezhebî ihtilaflarla ilgilidir.⁸

Sonuç olarak şu söylenebilir, bir hadis sahih ise o hadislerle istişhad edilmesinde hiç bir mani yoktur.⁹

Bu sahada Kamus'a yazdığı şerhlerle meşhur olan son dönem dil alimlerinden Zebidî eserinde bir çok maddede hadislerle istişhad etmiştir. Bu eser istişhadın çokça karşılaştığı bir eserdir. Müellifin luğat ilmindeki yetkinliği yanında hadis sahasında da meşhur bir alim oluşu bu, eserinde hadislerle istişhadi çok kullanmasının bir sebebi olarak görülebilir.

⁵ A.g.e., 265-266

⁶ Seyyid Şarkavî, *Meâcimu Ğaribi'l-hadisi ve'l-eser*, s.239

⁷ Seyyid Şarkavî, A.g.e., s. 287

⁸ Muhammed Dârî Hamadî, *el-hadis en-Nebevi eş-Şerif ve eseruhu fi 'd-dirasâti'l-luğaviye ve 'n-nehaviyye*, s. 371

⁹ Seyyid Şarkavî, A.g.e., s. 284

B. GARİBU'L-HADİS

Zebîdî *Tacû 'l-arûs*'ta hadislerle istiḥadda bulunurken Garibu'l-hadis eserlerinde bulunan hazır malzemeyi kullanmış, garibu'l-hadis eserlerindeki hadislerle istiḥad etmiştir. Hadislerin bahis konusu kaynaklardan istifade edilerek esere alınması 'Garibul'-Hadis' kavramı hakkında bilgi vermeyi gerektirmektedir.

'Garîb' gizli, anlaşılması zor, açıklanmadan anlaşılmayan üstü kapalı söz anlamındadır.¹⁰ Zor anlaşılan üzerinde iyice düşündükten sonra anlamı bilinen kelimler için kullanıldığı gibi yaygın olmamasından dolayı herkesin bilmediği kelimeler için de kullanılmıştır.¹¹

Hadis metinlerinde geçen ve az kullanıldığı için üstü kapalı anlaşılmayan nitelikte olan kelimelere 'Garibul'l-hadis' denir.¹² Ayrıca hadis metinlerinde geçen bu kelimeleri konu alan ilim dalına ve bu dalda yazılan eserlerin ortak adına da 'Garibu'l-hadis' denmektedir.¹³

Oldukça zengin bir dil olan Arap dilini edebî incelikleriyle bilen Resulullah (s.a.) arapların en fasihi idi.¹⁴ Allah kendisine cevâmiu'l-kelim özelliğini vermişti.¹⁵ Bu sebeple onun sözlerinde daha önceden duyulmamış veciz ifadelere ve mesellere rastlamak mümkündür.¹⁶ Nitekim ashabı da anlamadıkları yahut kendilerine farklı gelen sözleri tam manasıyla anlamak için ona anlamlarını sormuşlardır.¹⁷ Bunun sebebi bu sözlerin az kullanılması yahut bazı Arap kabilelerince kullanılan kelimelerin diğerleri tarafından kullanılmamasıdır.

¹⁰ İbn Manzûr, *A.g.e.*, I, 640

¹¹ Abdu'l-Mu'tî Kal'aci, *İbnu'l-Cevzi'nin Garibu'l-hadisî mukaddimesi*, I, 9

¹² Celaleddin Suyutî, *Tedrib*, II, 184

¹³ M. Yaşar Kandemir, 'Garibu'l-hadis', *DİA*, XXIII, 376

¹⁴ Süleyman el-Âyid, *İbrahim el-Harbi'nin Garibu'l-hadis mukaddimesi*, I, 9; Abdu'l-Mu'tî Kal'aci, *A.g.e.*, I, 4

¹⁵ Buhârî, *Tabir*, 22; Müslim, *Mesâcid*, 5

¹⁶ Abdu'l-Mu'tî Kal'aci, *A.g.e.*, 7-8

¹⁷ İbnu'l-Esir, *en-Nihaye fî garibi'l-hadis*, I, 4

İslamiyet'in farklı ve geniş coğrafyalarda yayılmasına paralel olarak Arapça bozulmayla karşı karşıya kalmıştır. Hadisleri arap olmayanlar da rivayet etmeye başlamıştır.¹⁸ Bu durum Arap dili gramer kurallarının ihlal edilmesi yanında Arapçanın ilk asırlardaki kelime zenginliğini kaybetmesi sonucunu doğurmuştur.

Kısaca az kullanma ve Arap olmayanların Arapçaya etkisi kelimelerin 'garib' oluşunun kaynağıdır.¹⁹

Bu sebeplerden ötürü hadislerde garib kelimelerle karşılaşılır. Şu noktaya dikkat çekmek gerekir. Garib kelimelerin hadislerde bulunuşu Hz. Peygamber'in fasih oluşuyla çelişmez. Her ne kadar garib kelimelerin kullanışının fasahatı ve belâğatı bozduğu söylene de bir lafzın garib olarak kabul edilişinde kullanıldığı yere ve zamana dikkat edilmesi gerektiği, garib kelimeler kullanmanın bazı zaman fasih oluşa işaret olabileceği belirtilir.²⁰

Kur'an-ı Kerim'deki "garib kelimeleri" açıklamayı hedef alan eserler yazıldığı gibi hadislerde geçen garib kelimeleri de açıklamaya yönelik eserler kaleme alınmıştır. İslam alimlerinin bu tür eserleri telif etmedeki gayelerinin Sünnet-i seniyyenin metinlerini doğru şekilde anlamak ve aktarmak olduğu anlaşılmaktadır.²¹

Garibu'l-hadis sahasında sekiz değişik usulde eserlerin telif edildiği belirtilir. Bu usulleri örnekleriyle verelim:

- 1- İsnad zikreden eserler. Bu usulde ki ilk eser Nadr b. Şumeyl'in (ö.203/819) *Garibu'l-hadis* kitabıdır .
- 2- Hem Kur'an hem hadislerdeki garib kelimelerle ilgili eserler. Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin (ö.401/1010) *Kitabu'l-garibeyn*'i bu türün en meşhur örneğidir.

¹⁸ Süleyman el-Âyid, *A.g.e.*, I, 8

¹⁹ Seyyid Şarkavî, *A.g.e.*, s. 26

²⁰ Seyyid Şarkavî, *A.g.e.*, s.39

²¹ Seyyid Şarkavî, *A.g.e.*, s.52

- 3- Alfabetik sıraya göre telif edilen eserler. Şimr b. Hamdeveyh'in (ö.255/869) *Garibu'l-hadis*'i bu türün ilk örneğidir.
- 4- Belli özellikteki bir yahut bir grup hadisin garib kelimelerini açıklayan eserler. İsmail b. Ebî Üveys'in (ö.226/841) *Ümmü Zer' hadisinin şerhi* bilinen ilk örnektir.
- 5- Belli bir hadis kitabının yahut kitaplarının garib kelimelerini açıklayan eserler. Esbağ b. el- Ferec (ö.225/840) *Tefsiru garibi'l-muvatta* adlı eserinde İmam Malik'in Muvatta'ındaki kelimeleri açıklar.
- 6- İstidrak eserleri. İbn Kuteybe (ö.276/889) *Garibu'l-hadis*'ini Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellam'ın eserine istidrak olarak yazdığını söyler.²²
- 7- Hata düzeltme. İbn Kuteybe'nin *Islâhu galat-i Ebî Ubeyd*²³ adlı eseri.
- 8- Bir kitabı İhtisar, tehzib veya yeniden tertib eden eserler.Yahya b. Ali et-Tebrîzî'nin (ö.502/1108) Ebû Ubeyd'in *garibu'l-hadis*'i ile ilgili olarak yazdığı *Tehzibu garibi'l-hadis* adlı eseri bu türün örneğidir.²⁴

Bu ilme, hadis sahasındaki geniş bilgilerinin yanısıra luğat alanında da otorite olan alimler eğilmişlerdir. Garibu'l-hadis eserlerinin müelliflerine baktığımızda bu hususu bârız bir şekilde görmemiz mümkündür. Nadr b. Şumeyl (ö.203/819), Muhammed b. el-Müstenir Kutrub (ö.206/821), Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî (ö.216/831), İbn Kuteybe (ö.276/889), Zemahşerî (ö.538/1143), İbnu'l-Esîr (ö.606/1209) hadis sahasında âlim olmalarının yanısıra luğat sahasında da ilim sahibi kimselerdi.²⁵

Garibu'l-hadis alanında eser verenleri İbnu'n-Nedîm (ö.385/995) bir liste halinde sunmuştur.²⁶ Konuya ait ilk eserin hicrî üçüncü asrın başında vefat eden Ebu Ubeyde

²² İbn Kuteybe, *Garibu'l-hadis*, I,151

²³ İbn'u-Nedim, *Fihrist*, s. 129

²⁴ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Seyyid Şarkavî, *A.g.e.*, s. 52-77

²⁵ Süleyman el-Âyid, *A.g.e.*, I, 8-9

²⁶ İbnü'n-Nedim, *A.g.e.*, 129

Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö.210/825) kaleme aldığı kanaati hakimdir.²⁷ Ayrıca İbnu'n-Nedim, Ebu Adnan Abdurrahman b. Abdi'l-A'lâ es-Sülemî'nin (ö.250/864)²⁸ Hâkim ise Nadr b. Şumeyl'in²⁹ (ö.203/819) ilk garibu'l-hadis'i yazdığını söylemiştir.

Bu ilk eserlerden sonra da garibu'l-hadis telif çalışmaları sürmüştür. En önemlilerini sırasıyla saymaya çalışalım:

- Muhammed b. el-Müstenir'in (Kutrub) (ö.206/821) '*Garibu'l-âsâr*'.³⁰
- Ebu bekr b. Ayyaş es-Sülemî el-Baceddâî'nin (ö.204/819) *Garibu'l-hadis* 'i.³¹
- Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî'nin (ö.216/831) *Kitâbu garibi'l-hadis ve 'l-kelami'l vahşiy* adlı eseri³².

- Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın (ö.224/838) *Garibu'l-hadis* 'i³³. Bu eser ihtiva ettiği hadislerin çokluğu ve diğer eserlere nazaran faydalı bilgileri içermesi sebebiyle bu sahada örnek eser olmuştur. İlim çevrelerinde elden düşmeyen bir kitap haline gelmiştir.³⁴

İbn Kuteybe (ö.276/889) bahsi geçen esere tetimme mahiyetinde *Garibu'l-hadis* 'ini telif etmiştir.³⁵

İbrahim b. İshak el-Harbî (ö.285/898) hadis müsnedlerini esas alarak bir *Garibu'l-hadis* yazmıştır.³⁶ Fakat isnadların zikredilişi, hadislerin metinlerinin verilmesi gibi sebepler eserin hacmini büyütmüş bu da terkedilmesine yol açmıştır.³⁷

²⁷ İbnu'l-Esir, *A.g.e.*, I, 5

²⁸ İbnü'n-Nedim, *A.g.e.*, 51

²⁹ Hâkim, *Marifetu ulumi'l-hadis*, 88

³⁰ İbnu'l-Esir, *A.g.e.*, I, 6

³¹ İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, II, 362

³² İbnü'n-Nedim, *A.g.e.*, 61

³³ Kahire'de 1984 te basılmıştır

³⁴ İbnu'l-Esir, *A.g.e.*, I, 6

³⁵ Beyrut'ta 1988'de basılmıştır

³⁶ Cidde'de 1985'te basılmıştır

³⁷ İbnu'l-Esir, *A.g.e.*, I, 6

Yine garibu'l-hadislerden el-Hattabî'nin (ö.388/998) *Garibu'l-hadis*'i³⁸ bu sahanın yaygın eserlerindendir.

Ebu Ubeyd'in İbn Kuteybe'nin ve Hattabî'nin eserleri kendilerinden sonra telif edilen garibu'l-hadis eserlerine kaynaklık etmiştir.³⁹

Zebidî'nin istifade ettiği kaynaklar arasında saydığı Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Heravî'nin (ö.401/1010) *Kitabü'l-garibeyn* adlı eseri hem Kur'an hem hadislerdeki kelimeleri açıklar. Maddeler alfabetik olarak sıralanmıştır. Zemahşerî'nin de (ö.538/1143) *el-Fâik fî garibi'l-hadis*⁴⁰ adlı eseriyle bu sahaya katkısı olmuştur.

Bu sahada önceki eserlerde bulunan bilgileri de ihtiva eden⁴¹ en kapsamlı ve en mükemmel⁴² eseri İbnu'l-Esir (ö.606/1209) yazmıştır.⁴³ Öyleki İbnu'l-Esir'in bu eseri çoğu zaman başka kitaba gerek kalmaksızın ihtiyacı karşılayabilmektedir.

Tâcu'l-arus'un müellifi *Kamus*'a yazmış olduğu şerhinde önceki garibu'l-hadis eserlerinden –mukaddimesinde de belirttiği gibi- istifade ederek bir çok hadis kullanmış böylece bu şerhin bünyesinde bir garibu'l-hadis eseri meydana gelmiştir. Zebidî'nin naklettiği hadisler çok azı hariç İbnu'l-Esir'in en-Nihaye'sinde yer almıştır. Böylece *Tâcu'l-arus* garibu'l-hadis sahasında rahatlıkla istifade edilecek bir eser olarak karşımıza çıkar.

C. TACU'L-ARUS

Kaynaklarda *Tacu-l-Arus* diye geçen eserin asıl adı: *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kamus*' tur. Eser Fîruzâbâdî'nin (ö.817/1414) *Kamusu'l-muhît*'nin şerhidir.

³⁸ Şam'da 1982'de basılmıştır

³⁹ İbnu'l-Esir, *A.g.e.*, I, 8

⁴⁰ Kahire'de 1945'te basılmıştır

⁴¹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 185

⁴² M. Yaşar Kandemir, "Garibu'l-hadis", *DİA*, XIII, 377

⁴³ Beyrut'ta 1963'te basılmıştır

Muhammed Murtezâ ez-Zebidî, değişik sahalarda ilmî otoriteye sahip bir şahsiyettir. Müellif eserinin mukaddimesinde çok uzun bir liste şeklinde sunduğu muhtelif alanlardaki eserleri kaynak olarak kullanmıştır. Bu sebeple eseri bir sözlük olma sınırlarını aşarak çok geniş bir ansiklopedi halini almıştır.⁴⁴

Mukaddimede açıkladığına göre Zebidî'nin *Kamus'a* şerh yazmasının sebebi *Kamus'un* yaygın ve çokça kullanılıyor olmasıdır.⁴⁵ Eseri Neşreden Ali Şirî'nin de ifade ettiği gibi *Kamus'un* müellifi Fîruzâbâdî'nin, Murtezâ ez-Zebidî'nin nisbet edildiği memleketi Zebidî'de ikamet etmesinin de etkisi olduğu düşünülebilir.⁴⁶ Zira Zebidî, Zebidli alimlerden *Kamus'u* okumayla ilgili icazet aldığını belirtmiş müellifine dek uzanan muttasıl senedini de mukaddimesinde zikretmiştir.⁴⁷ Bu eseri şerh ederken Zebidî'nin hedefinin *Kamus'u* ilmi bir şekilde tahkik edip açıklamak olduğu belirtilmiştir.⁴⁸ Zebidî'nin şerhi, Garibu'l-hadis ilmini okutanları göz önünde bulundurarak yazmaya karar verdiğini bahsetmesi dikkat çekicidir.⁴⁹

Zebidî bu şerhe Mısır'a yerleştikten sonra başlamıştır.⁵⁰ Eserin şerhine başlangıç tarihi olarak 1174/1761 yılı gösterilmektedir.⁵¹ Bu sonuca müellifin bitirme tarihini ve süresini belirtmesiyle varılmaktadır. Zebidî 1145/1732'de doğduğuna göre o esnada 29 yaşındadır.

Ebcedu'l-Ulum'da yer alan Süleyman b. Yahya isimli kişiye yazdığı mektubunda Zebidî eseriyle ilgili şu açıklamaları yapmaktadır: "Allah Teâlanın bana bahsettiği nimetlerinden birisi de *Kamus'a* tümü beşyüz defter tutan, on ciltlik benzeri bulunmayan bir şerh yazmamdır. On dört sene iki ay onunla uğraştım. Pek meşhur

⁴⁴ Hamed el-Casir, *Nazarat fî Tacî'l-arus*, 9; Abdolvahhab Sabuni, *Uyunu'l-müellefat*, 219;

İbtisam Saffar, 'Dirase cedide an ez-Zebidi ve Kitab Tacî'l-arus', *el-Lisanu'l-arabi*, XXI, 23

⁴⁵ Zebidî, *Tacu'l-arus*, I, 47

⁴⁶ Zebidî, *A.g.e.*, I, 35

⁴⁷ Zebidi, *A.g.e.*, I, 68, Muhammed Şerefuddin, 'Mukaddimetu tacî'l-arus', *el-Lisanu'l-arabi*, XIII, 139

⁴⁸ Hüseyin Nassar, *el-Muceemu'l-arabi*, II, 640

⁴⁹ Zebidî, *A.g.e.*, I, 48

⁵⁰ Zebidî, *A.g.e.*, I, 36

⁵¹ Zebidî, *A.g.e.*, I, 36; Abdolvahhab Sabuni, *A.g.e.*, 219

oldu. Öyle ki Rum Meliki⁵² Darfur Sultanı, Mağrip Kralı birer nüsha istediler. Bir nüshası da Mısır'da Mirliya Mehmed Bey vakfında bulunmaktadır. Bu nüsha için bin riyal harcanmıştır. Hala meliklerden ve çevreden istek sürmektedir.”⁵³

Eserin tamamlanışı ile ilgili açıklaması ise şöyledir: “Bu kitabı imla edişimin süresi –günlük meşguliyetlerin ve sıkıntıların kesintisiz artmasıyla beraber- on dört yıldır. Bunun sonu perşembe günü iki namaz arası, Suveykatu'l-muzaffar caddesinde Atafatu'l-gassal mahallesinde bulunan evimde 1188/1774 yılı Receb ayının ikisinde yazılmıştır.”⁵⁴

Eser tamamlanınca müellif büyük bir ziyafet vermiş alimleri ve devlet adamlarını davet etmiş, eserini onlara takdim edip tanıtmış, bunun üzerine esere takrizler yazılmıştır.⁵⁵ Cebertî bu hadisenin 1181/1767 yılında olduğunu ve eserin bir kaç senede tamamlandığını kaydeder. Halbuki eserin 1188/1774'de tamamlandığı yukarıda da naklettiğimiz gibi kendi ifadesinden anlaşılmaktadır. Kuveyt baskısını hazırlayan Abdüssettar Ahmed Ferrac'ın eserin yazılış tarihleriyle ilgili verdiği bilgiler şöyledir: “Zebidî Mısıra geldikten yedi sene sonra 1174/1760 yılı civarında Tacu'l-arusu telif etmeye başladı. O esnada yaşı 29 idi. Eserin telifini 1188/1774 de tamamladı. Birinci cüzün telifi altı sene sürdü. Geriye kalan dokuz cüz yedi senede tamamlandı. Birinci cüzün yazılış süresi kitabın telif süresinin yarısına yakındır. Bu, yeni bir işin başlangıcı olmasından ve kitaplardan derlenmesinden dolayıdır. Zorluklar aşıldıktan, kapılar önünde açıldıktan ve yol belirginleştikten sonra gecikmeden bu yolu takip etmiştir.”⁵⁶ Salahaddin Müneccid'in de belirttiği gibi eserin tamamlanmasıyla ilgili yemek merasiminin ilk cüzün tamamlanmasından sonra yapıldığını düşünmek daha makul

⁵² Osmanlı padişahı Sultan Birinci Abdülhamid'i kasediyor

⁵³ Sıddık Hasan, *Ebcetu'l-ulum*, III,23

⁵⁴ Zebidî, *A.g.e.*, I, 36

⁵⁵ Cebertî, *Acâibu'l-asâr*, III, 105, Ceberti bu yemek merasiminin 1181 yılında olduğunu belirtmiştir.

⁵⁶ Zebidî, *A.g.e.*, (Kuveyt baskısı), önsöz (♣) sayfası

gözükmektedir.⁵⁷ Beyrut baskısının nâşiri Ali Şiri kitabın 1181/1717 de tamamlandığı görüşünü reddetmektedir.⁵⁸

Esere elli beş sahife civarında çok geniş bir mukaddime yazılmıştır. Mukaddimedede önce *Kamus'un* şerhediliş sebebi ele alınmakta ve özellikleri incelenmekte, sonunda bu çalışmalar zikredilmekte, dilin Kur'an ve Sünnetle olan ilgisi zikredilmekte, önemli kaynakları hakkında bilgi verilmektedir.

Zebidî'nin ifadesine göre istifade ettiği kaynakların sayısı 120 kitaptır.⁵⁹ Bu kaynakları Hüseyin Nassar şu şekilde tasnife tabi tutmuştur:

- 1- Arapça sözlükler.
- 2- Dil ile ilgili risale tarzındaki eserler.
- 3- Emsâl ile ilgili eserler.
- 4- Gramer kitapları.
- 5- Tarih, tabakat ve ensâb kitapları.
- 6- Arap edebiyatı ile ilgili eserler.
- 7- Ulumu'l-Kur'ân ve kıraatlerle ilgili eserler.
- 8- Coğrafi Bölgeleri tanıtan eserler.
- 9- Hayvanlarla ilgili eserler.
- 10- Tıp ve bitkilerle ilgili eserler.
- 11- Siyaset ve kanunlarla ilgili eserler.⁶⁰

⁵⁷ Salahaddin Müneccid, *A.g.e.*, 23

⁵⁸ Zebidî, *A.g.e.*, I, 37

⁵⁹ Zebidî, *A.g.e.*, I, 49

⁶⁰ Hüseyin Nassar, *el-Mucemu'l-arabiy*, II, 640

Bu tasniften de anlaşılacağı üzere Zebidî'nin, muhtelif türde kaynakları kullandığını belirtmesine rağmen meşhur hadis kaynaklarını kullandığına dair bir işaret yoktur.

Daha sonra müellif 'maksad' diye ifade ettiği on konuyu ele alır. Bunlar; dil ve lafızlarla ilgili açıklamalar, Arap dilinin zengin oluşu, sözün mana kalıplarının sayısı, dilde mütevatir olanlar ve olmayanlar, Arap dilini en üstün seviyede kullanan kişinin Hz. Peygamber olduğu,⁶¹ şaz, hakikat, mecaz, müşterek tabirleri , luğat talebesinin uyması gereken ahlaki ve ilmî kurallar , dil ilmi konusunda tanınmış alimler, *Kamus* müellifi Fîrûzâbâdî'nin hal tercemesi, *Kamus*'la ilgili olarak müellifine kadar ulaşan senedler olmak üzere on ayrı başlık altında incelemektedir.

Zebîdî, Fîrûzâbâdî'nin mukaddimesini şerhederek mukaddimeyi tamamlar.

Eserde 120.000 madde yer almaktadır.⁶² Zebîdî, *Kamus*'un tertibini bozmamış, maddelerin kelimenin son harfine göre dizilişini aynen uygulamıştır.

Eserde önce *Kamus*'taki madde zikredilir ardından *Kamus* müellifinin maddeyi açıklaması ve Zebîdî'nin bu açıklamaları şerhetmesi yer alır. Zebîdî şerhederken ayet, hadis, darb-ı mesel yahut şiirle istişhadlarda bulunur. Gerekli gördüğü yerlerde kaynaklardan nakillerde bulunur. Eserin hacmini bu nakiller büyötmektedir. Nitekim eserin en belirgin özelliğinin bir çok kaynaktaki dağınık bilgileri düzenli şekilde özetle nakletmesi olduğı vurgulanmaktadır.⁶³ Eğer Fîrûzâbâdî'nin yazdıklarına eklenecek bir bilgi varsa 'ومما يستدرک علیه' yahut 'ومما بقي على المؤلف' şeklindeki ifadeden sonra gerekli gördüğü ilaveleri yapar. Şerh esnasında kimi zaman Fîrûzâbâdî'ye tenkitler yönelttiğı görölmektedir.⁶⁴

Eserde Zebîdî'nin kısaltma kullanıldığı tesbit edilmemiştir.

⁶¹ Zebîdî, *A.g.e.*, 57

⁶² Abdulvahhab Sabuni, *A.g.e.*, 219

⁶³ Hüseyin Nassar, *A.g.e.*, II, 643

⁶⁴ Hüseyin Nassar, *A.g.e.*, II, 671

Zebidî'ye bir takım eleştirilerde bulunulmuştur. Nitekim Hamed el-Câsir Zebidî'nin nakillerde dikkatli olmadığını, kaynaklardan bilgi naklederken hata ettiğini, bazan anlamı bozacak şekilde özetle nakilde bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁵ Ayrıca eserde sahibi belirtilmeyen nakillerin, bir kısım tarihi ve coğrafi hataların bulunduğu söylenmiştir.⁶⁶ Bu kadar hacimli bir eserde hataların olması normaldir. Nevarki hadislerin naklinde kaynağın gösterilmemesi bazı problemlerin doğmasına sebep olmaktadır. Söz konusu eksikliklerine rağmen *Tâcu'l-arus*'un Arap dili sözlüklerinin tâcı olduğu da kabul edilmektedir.⁶⁷ *Tacu'l-arus* hem şerh, ikmal, tashih ve tenkit özelliği taşımakta hem de Fîruzâbâdî'nin, Cevherî'nin *es-Sihâh*'ına yönelttiği eleştirileri savunmaktadır.⁶⁸

Eser ilk defa 1287/1870 yılında Mısır'da Vehbiyye matbaasında basılmıştır. Ancak bu baskıda sadece beş cüzü basılabilmektedir.

1307 / 1890' de Kahire'de Hayriyye matbaasında basımı tam ve on cilttir. Bu iki baskının hatalarla dolu olduğu ve kullanımlarının zor olduğu eseri daha sonra neşredenler tarafından dile getirilmiştir.⁶⁹

Kuveyt'te İrşad Bakanlığı tarafından Abdüssettar Ahmed Ferrac başkanlığında bir ilmi heyete eseri tahkik etme görevi verilmiştir. 1965 yılında yayımlanmaya başlanan eser yaklaşık 25 yılda 26. cild'e ulaşmış ama tamamlanamamıştır. Büyük harflerle basıldığından dolayı eser çok büyük hacimli olmuş ve muhtemelen tamamlanmasını zorlaştırmıştır. Hem eksik oluşu hem cilt sayısının fazlalığı, kullanımını problemli kılmaktadır. Bu baskıda hatalar bulunduğunu Ali Şiri ifade etmektedir.⁷⁰

⁶⁵ Hamed el-Casir, *A.g.e.*, 9

⁶⁶ İbtisam Saffar, *A.g.m.*, 26

⁶⁷ Hüseyin Nassar, *A.g.e.*, II, 671

⁶⁸ Hulusi Kılıç, 'el-Kamusu'l-muhît' *DİA*, XXIV, 288

⁶⁹ Zebidî, *A.g.e.*, (Kuveyt baskısı), önsöz (ص) sayfası; Beyrut baskısı, I, 38, 39

⁷⁰ Zebidî, *A.g.e.*, I, 40

Eser Ali Şiri'nin tahkikiyle 1992'de 20 cilt halinde yayımlanmıştır. Naşirin belirttiğine göre eserin neşre hazırlanması üç yılda tamamlanmıştır.⁷¹ Biz de çalışmamıza baskı tekniği itibarıyla itinalı ve modern olması sebebiyle bu baskıyı esas aldık. Bu baskıda her sayfa iki sütun halinde küçük harflerle dizilmiştir. Ayetler ve hadisler belli olacak şekilde yazılmıştır. Bu özellikler kullanım kolaylığı sağlamaktadır.

Zebîdî'nin şerhine esas aldığı *Kamus Türkçeye* tercüme edilmiş⁷² ancak *Tacu'l-arus'un* Türkçe'ye tercümesi yapılmamıştır.

Eser hakkında yazılanlar

Zebîdî'nin hayatını anlatan kaynaklar *Tacu'l-arus* ile ilgili bilgi vermişlerdir. Biz bu kaynakları Zebîdî'nin hayatını yazdığımız bölümde belirttik. Bunların dışında müstakil olarak *Tacu'l-arus*'la ilgili bilgi veren çalışmalar şunlardır:

- 1- Hamed el-Câsir *Nazarât fî taci'l-arus* adında eserle ilgili tenkitlerini içeren bir kitap yazmıştır. Hamed el-Câsir özellikle coğrafi bölgeler ve neseb bilgileri ile ilgili bazı tenkitlerde bulunur.
- 2- Muhammed Abdüsselam Şerefüddin *el-Lisanu'l-arabi* (c.XIII, yıl 1976) adlı dergide 'Mukaddimetu Taci'l-arus' başlıklı bir makale yazmıştır. Makalesinde Zebîdî'nin mukaddimesini incelemiştir.
- 3- Hüseyin Nassar, *el-Mucemu'l-arabi neş'etuhu ve tetavvuruhu* isimli eserinde *Tacu'l-arus* hakkında bilgi vermiş dil ile ilgili mevzular üzerinde durmuştur.
- 4- Haşim Taha Şalaş'ın *ez-Zebîdî fî kitabihî taci'l-arus* isimli eserinde *Tacu'l-arus* ile ilgili geniş bilgi verdiği kaydedilir.⁷³

⁷¹ Zebîdî, *A.g.e.*, I, 44

⁷² Hulusi Kılıç, 'el-Kamusu'l-muhîr' *DİA*, XXIV, 288

⁷³ İbtisam Merhun es-Saffar, 'Dirâse cedide ani'z-Zebîdî ve kitabî Tâci'l-arus', *el-Lisanu'l-arabi*, XXI, 21, 1983

- 5- Kuveyt Baskısının Naşiri Abdüssettâr Ahmed Ferrac mukaddimede eserle ilgili özet bilgiler vermiştir.
- 6- Eserin Beyrut baskısının nâşiri Ali Şirî mukaddimede eserle ve baskılarıyla ilgili malumat vermiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
ZEBİDÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde, *Tacu'l-arus'un* müellifi Muhammed Murteza ez-Zebîdî'nin hal tercemesi detaylı olarak yer almaktadır.

İlk kısımda Zebîdî'nin adı, nesebi, doğum yeri ve tarihi, ilim tahsili, ilmî ve sosyal hayatıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Daha sonra hakkında yazılmış eser ve makaleler tanıtılmıştır. Eserleri günümüze ulaşanlar ve ulaşmayanlar başlıkları altında matbu olanlara işaret edilerek, yazma olanlardan yerleri tesbit edilebilenler belirtilerek liste halinde verilmiştir.

A-NESEBİ VE DOĞUMU

Adı Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzaktır. Lakabı Murteza künyesi Ebu'l-Feyddir.⁷⁴ Kendisini bu şekilde tanıttığı ifade edilmiştir.⁷⁵ Meşhur nisbesi eserlerinde ve hakkında yazılan biyografilerde görüldüğü gibi ez-Zebîdî'dir. El-Vâsî⁷⁶ el-Hanefî nisbelerini de kullanır. Kullandığı nisbetler dışında anıldığı nisbetler de şunlardır: El-Hüseynî, en-Nakşebendî, el-Kadirî, el-Hindî, el-Bilgramî, el-

⁷⁴ Ceberti, *Acâibu'l-âsâr*, II, 105; Kettani 'Ebu'l-vakt' künyesiyle 'el Alevî' nisbesini de nakleder, *Kettânî, Fihrisu'l-feharis*, I, 398

⁷⁵ Ceberti, *A.g.e.*, II, 104; Sıddık b. Hasan, *Ebcedu'l-ulum* III, 12

⁷⁶ Hülagü'nün Bağdad'ı işgalinden sonra Hindistan'a göç ettiği söylenen Seyyid Ebu'l-Farac el-Vasî'ye atfen kullanılır, Abdulfettah Ebu Gudde, *Bulgate'l-erib mukaddimesi*, s. 149; Salahaddin Muneccid, *Tervihu'l-Kulub mukaddimesi*; s. 11; Abid Yaşar Koçak, *İkdu'l-cevheri's-semin* (tahkik), s. 1; Suat Yıldırım, "Muhammed Murteza ez-Zebîdî" A.Ü.İ.F. Dergisi s. 21 (Ebu'l-Ferah diye tesbit etmiştir)

Mısırî, el-Eş'arî.⁷⁷ Ali Zeyne'l-Abidîn'in oğlu Zeyd'in torunlarından olması dolayısıyla Hüseyinî ve seyyid kabul edilmektedir.⁷⁸ Bunun dışında ailesi hakkında pek malumat yoktur. Dedelerinin Bağdat yakınlarındaki Vâsıt'tan Hindistan'a, moğol işgali sırasında göç ettiği söylenmektedir.⁷⁹

1145/1732 de doğmuştur. Bu, müellifin kendisinden böyle nakledilmiştir. Ceberti bunu bizzat Zebîdî'nin kendisinden duyduğunu ve kendi yazısıyla yazmış olduğunu gördüğünü ifade eder.⁸⁰ Ayrıca Muhammed Bedîr el-Makdisî'ye icazet olarak yazdığı *Kalensuvatu't-Tâc* adlı risalenin sonunda (فك حاتمہ) ifadesinden de doğum tarihini öğreniyoruz.⁸¹ Corci Zeydan'ın onun 1154/1741'de doğduğunu söylemesi rakamların okunuşundan ileri gelen bir hata olmalıdır.⁸²

Doğum yeri ise Hindistan'ın kuzeyinde bulunan Bilgram kasabasıdır. *Tacu'l-Arus*'un Kuveyt baskısının nâşiri Abdussettar Ahmed Ferrac, Zebîdî'nin yazdığı bazı icazetlerde kendisi için kullandığı 'el-Vâsîtî' 'İrakiyyu'l-asl' ifadelerine dayanarak Bilgram'la dolayısıyla Hindistan'la ilgisinin olmadığını, bir çok şehir isminin yer aldığı *Tacu'l-arus*'ta Bilgram'ın yer almamasının bunun delili olduğunu söylese de⁸³ bu görüş kabul görmemiş, Ferrac'ın öne sürdüğü bir iddia olmaktan öteye gitmemiştir. Kendisiyle akraba olduğunu belirten⁸⁴ Sıddık b.Hasan Han şöyle der: "Zebîd'de çok kaldığı için Zebîdî diye meşhur oldu. Böylece onun Hindistanlı ve Bilgramlı olduğu çoğu kimse tarafından bilinmez oldu" Hindistanlı olduğuna delil olarak da Basit Ali Kadiri'ye yazdığı bernâmecinde ilim tahsil ettiği şeyhlerini zikrederken bazı Hindli

⁷⁷ Abid Yaşar. *A.g.e.*, s. 1

⁷⁸ Sıddık b. Hasan, *Ebcedu'l-ulum*, III, 29

⁷⁹ Abdulfettah Ebu Gudde, *A.g.e.*, s. 149; Salahaddin M Vasit'tan göç tarihinin belirsiz olduğunu söyler, Salahaddin Muneccid, *A.g.e.* s. 11; Abid Yaşar. *A.g.e.*, s. 3

⁸⁰ Cebertî, *A.g.e.*, II, 104

⁸¹ Yıldırım, *A.g.m.*, s. 23

⁸² Corci Zeydan, *Tarihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, III, 370

⁸³ Zebîdî, *Tacu'l-arus (mukaddimesi)*, Kuveyt baskısı

⁸⁴ Sıddık b. Hasan, *A.g.e.*, III, 29

ulemayı zikretmesini gösterir.⁸⁵ Ceberti ise doğum yeri ile ilgili açık bir şey söylemez. Sadece “Memleketinde yetişti ve ilim tahsili için yolculuğa çıktı”⁸⁶ der. Kettani ise şöyle demektedir: “İrak asıllıdır. Doğumu itibariyle Hindistanlıdır. Tahsil ve şöhret itibariyle de Zebid’lidir. Mezhebi Hanefi, Tasavvufi mensubiyeti itibariyle Nakşebendi, akidesi Eş’ari’dir. Kendi yazısıyla gördüğüm bir çok icazetnamede kendisini böyle tanıtır”⁸⁷ Bu Zebîdî hakkında bilgi veren hemen herkesin ittifakla dile getirdiği bir husustur.⁸⁸

Zebîdî, Şah Veliyullah Dihlevî’den hadis okuduğunu, ve onun kendisine icazet verdiğini anlatır.⁸⁹ Sıddık b. Hasan Han bahsi geçen eserinde, Mîr Ğulam Ali Âzad el-Bilgrâmî’nin Frasca yazılmış *Meâsiru’l-Kiram Tarih Bilgrâm* adlı kitabında Zebîdî’nin babasının tercemesinde şunları yazdığını kaydeder: “Onun çocuklarından biri de Muhammed Murtaâ b. Seyyid Muhammed b. es-Seyyid Kâdirî’dir. Arapça kitapları okudu, genç yaşta Haremeyn-i Şerife’ni ziyaret etti. Hicaz’da hadis tahsil etti. Şu sıralar Yemen’in Zebid şehrinde bulunmaktadır. Abdu’l-hâlik ez-Zebîdî’nin yanında hadis öğrenmektedir.”

Sonuç olarak Zebîdî’nin, kendisi tasrih etmemiş olsa da Hindistan’daki Bilgram’da doğmuş olduğu anlaşılıyor. Irak’ta doğup Hindistan’a gitmiş olabileceği düşünülse de babasının tercemesinin Bilgram tarihini anlatan bir kitapta yer alması bu ihtimali uzaklaştırmaktadır.

⁸⁵ *A.g.e.*, III, 27

⁸⁶ Ceberti, *Acâibu’l-asar*, III, 104

⁸⁷ Kettâni, *Fihrisu’l-feharis*, I, 398

⁸⁸ Abdulfettah Ebu Gudde, *A.g.e.* s. 149; Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 11; Abid Yaşar, *A.g.e.*, s. 1

⁸⁹ Kettâni, *A.g.e.*, I, 398

B.İLİM TAHSİLİ VE İLMİ HAYATI

1.İlimTahsili

Zebîdî, son dönemde ilim yolculuğuna çıkma faaliyetini yapanlar arasında bariz bir şahsiyet olarak gösterilebilir. Zira bu faaliyet medreselerin İslam coğrafyasının her yerine yayılmasına paralel olarak ilk asırlara kıyasla zayıflamıştır. Zebîdî, söz konusu seyahatleriyle ilk asırdaki ilim talebelerinin performansına yakın bir performans göstermiştir. Hindistan'da doğan Zebîdî önce Hind şehirleri arasında yolculuğa başlamış ardından Hicaz'a gitmiştir. Hicaz'dan Yemen'e, Yemenden de Mısır'a geçmiştir. Bu yolculukları ve tahsili şöyle özetlenebilir:

a.Hindistan Yılları

Zebîdî tahsil hayatına Bilgram'da başlamıştır. Burada ilk öğretim bilgilerini aldıktan sonra Sendile'ye daha sonra Hayrabâd⁹⁰ ve Dihlî'ye gitmiştir. Dihlî'de Şah Veliyullah ed-Dihlevî'den (ö.1176/1762) ve Nureddin el-Kabulî'den ilim tahsil etmiş, oradan Sûret'e geçmiş Hayruddin b. Zahid es-Sureti'den bir sene okumuştur.⁹¹ Muhammed b. Fâhir el-İlahâbâdi'den nerede ders aldığı ise belli değildir.⁹²

b.Yemen ve Hicaz Yılları

Zebîdî,Yemende bulunan 'Zebîd' şehrine yerleşmiştir ve buraya nisbetle tanınmıştır.⁹³ Yemen'de en eski 1162/1748 yılında bulunduğu ifade edilmektedir.⁹⁴ Buna göre Yemen'e geldiğinde on yedi yaşındadır.

⁹⁰ Sendile ve Hayrabad Luknev yakınlarında iki küçük beldedir, Nisar Ahmed el-Fârukî, 'Es-Seyyid Murteza ez-Zebîdî el-Bilgrâmi, Sahibu Tacî'l-arus', *Sekafetu'l-Hind*, XXXV, sayı 1-2, 1984, Yıldırım Haydarabad olarak tesbit etmiştir

⁹¹ Kettânî, *A.g.e.*, I, 398; Suat Yıldırım, *A.g.m.* 23

⁹² Kettânî, *A.g.e.*, I, 534, Sıddık Hasan, *A.g.e.*, III, 27-28; Salahaddin M, *Ag.e.*, s.11; Abdülfettah Ebu Ğudde, *A.g.e.*, s.150, Salahaddin M Muhammed Fahir el-İlahabâdi ve Şah Veliyullah'ın fikhî taklidi reddettiklerini ve ictihad ettiklerini bunun Zebîdî'yi etkilediğini söyler

⁹³ Kettânî, *A.g.e.*, I,527; Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 12,;Abdülfettah Ebu Ğudde, 150; Suat Yıldırım *A.g.m.*,24, Yıldırım Hicaz'a seyahatinden (1164/1750) sonra Yemen'e yerleştiğini söyler

Yemen’de bulunduğu sıralarda ilim tahsil ettiği hocalarını hal tercemeleriyle beraber *el-Mucemu’l-Kebir*, *el-Mucemu’s-Sağir* ve *Elfiyyetu’s-Sened* isimli eselerde zikrettiği ve sayılarının üç yüz civarında olduğu kaydedilmektedir.⁹⁵

Kettani kısa sürede bu kadar çok hocasının olmasını şu şekilde açıklamaktadır: “Zebîdî’nin muasırlarına oranla hocalarının çokluğuna rağmen bununla yetinmeyip devamlı ilim talep etmesi mükâtebe yoluyla çevreden icazet istemesi şaşılacak bir şeydir.”⁹⁶

Yemen’den sonra 1166/1750’de Tâif’e Abdullah el-Mirğenî’nin (ö. 1207/1792) yanına gittiği ondan fıkıh tahsil ettiği ve icazet aldığı kaydedilir. Ayrıca Taif’te, mutasavvıf Seyyid Abdurrahman el-Ayderus’a (ö.1192/1778) intisab ettiği ve ondan *İhyau ulumi’d-din* adlı eserin bir kısmını okuduğu ve bu zatın ona hırka giydirdiği zikr edilmektedir. Bu zat Zebîdî’ye icazet vermiş ve Mısır’a gitmesini tavsiye etmiştir. Zebîdî, el-Ayderus’un Mısır’ın alimlerinden, emirlerinden ve edebiyatçılarından bahsederek Mısır’a gitmesini teşvik ettiğini söyler ve “Bunun üzerine Mısır’ı görmeyi arzuladım.” der.⁹⁷

Yirmi iki yaşına kadar Yemen’de bulunan Zebîdî’nin bu süre zarfında bahsetmiş olduğu hocalarına, ilim tahsiline bakılırsa hummalı bir ilimî faaliyet içinde olduğu, hatta daha Yemen’de iken aldığı icazetlere istinaden ilmî olgunluğa ulaştığı söylenebilir.

Burada da ilim seyahatlerine devam eden Zebîdî Yemen’in Beytu’l-Fakih, Kutey’, Luhye, Ruvye, Mansuriyye isimli beldelerine yolculuklar yapar.⁹⁸

Yemen’de bulunduğu yıllarda defalarca hacca gittiği, zikredilmektedir.⁹⁹

⁹⁴ Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 12

⁹⁵ Kettânî, *A.g.e.*, I, 399

⁹⁶ Kettânî, *A.g.e.*, I,406-407.

⁹⁷ Ceberti, *A.g.e.*, II, 104

⁹⁸ Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 13

Zebîd'de ders aldığı bazı hocaları şunlardır: Süleyman b. Yahya el-Ehdel¹⁰⁰ (ö.1197/1783), Abdullah b. Süleyman ez-Zebîdî, Ahmed b. Makbul el-Ehdel, Radiyuddin Abdulhalik b. Ebi Bekr el-Mizcaci (ö.1181/1767) ve Muhammed b. Alauddin el-Mizcaci (ö.1184/1770) . Hicaz'da ki hocalarının bazıları ise şunlardır: Ömer b. Ahmed b. Akil el-Hüseynî es-Sekkaf (ö.1174/1760), Abdullah el-Mîrğeni (ö.1207/1792), Muhammed b. Muhammed eş-Şerefi el-Fâsî (ö.1170/1756), Abdullah es-Sindî, Abdurrahman b. Mustafa el-Ayderus (ö.1192/1778).¹⁰¹

c. Mısır Yılları

Zebîdî'nin 1167/1753 yılında Mısıra gittiği kaydedilmektedir.¹⁰² Mısırdaki Sâğediye bilinen bir hana yerleşmiştir. Seyyid Ali el-Kudsî el-Kerimî el-Hanefî¹⁰³ (ö.1180/1766) onunla beraber olan ve ondan ilim alan ilk kişidir. Ahmed b. Abdi'l-Fettah b. Yusuf el-Milleî¹⁰⁴ (ö.1181/1767), Ahmed b. Hasan el-Cevherî (ö.1187/1773), Muhammed b. Salim b. Ahmed el-Hafnî¹⁰⁵ (ö.1180/1767), Muhammed b. Muhammed el-Haseni el-Belîdî¹⁰⁶ (ö.1176/1762), Ali b. Ahmed es-Sa'îdî¹⁰⁷ (ö.1189/1775), Ebu'l-Meâli el-Hasan b. Ali el-Müdabiğî (ö.1170/1756) gibi Mısır'ın meşhur alimlerinin derslerine iştirak etmiştir. Bu alimler ona icazetler vermiş ilim ve faziletine tanıklık etmişlerdir.

Zebîdî'nin Mısır'a yerleştikten sonra da değişik şehirlere yaptığı yolculuklarıyla ilim seyahatlerini sürdürdüğü görülmektedir. Mısır'da Sa'îd bölgesine (güneye) üç defa

⁹⁹ Ceberti, *A.g.e.*, II, 104

¹⁰⁰ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, I, 267

¹⁰¹ Abdülfettah Ebu Gudde, *A.g.e.*, s.154

¹⁰² Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s.14, Abdülfettah Ebu Gudde, *A.g.e.*, s.152

¹⁰³ Muhammed Halil el-Muradi, *Silku'd-durer*, III, 246

¹⁰⁴ Muhammed Halil el-Muradi, *A.g.e.*, I, 116

¹⁰⁵ Muhammed Halil el-Muradi, *A.g.e.*, IV, 48

¹⁰⁶ Muhammed Halil el-Muradi, *A.g.e.*, IV, 110

¹⁰⁷ Muhammed Halil el-Muradi, *A.g.e.*, III, 206

yolculuk yapmış ulema ve ileri gelenlerle buluşmuştur. Mısır'ın kuzey tarafına Dimyat'a, Reşid'e, Mansura'ya ve diğer büyük şehirlere yolculuklar yapmış, oradaki ulemadan da ilim tahsil etmiş, icazetler alıp icatlerler vermiştir. Bu yolculukları esnasında kaleme aldığı seyahatnamelerin büyük bir cildi dolduracak hacimde olduğu zikredilir.¹⁰⁸

Bu seyahatlerle ilgili olarak Zebîdî şunları söylemektedir. “İsnad sahibi bir grubun bulunduğu Beytu'l-Makdis'e, Yafa'ya, Remle'ye, Dimyat'a, Senhûr'a, el-Mansura'ya, Demenhur'a gittim. Buralarda sema yoluyla hadis dinledim. Asyut, Cürcan, Ferşût'a gittim.”¹⁰⁹

2. İlmî Hayatı

a. İlmî Otoritesi ve Faaliyetleri

Zebîdî ilim yolculukları yapmış, Mısır'da hadis imla meclislerini canlandırmıştır. Aynı zamanda icazet almaya ve vermeye önem vermiş bir âlimdir. İlmî hayatının kapsamlı oluşunda ve yıllarca yoğun ilmî mesâîsinin sürmesinde ilme olan sevgisinin yanısıra ileri gelenlerden gördüğü destek ve maddi imkanlara sahip olması da önemli bir etkidir.

Zebîdî'nin muhtelif ilimlere vukufiyeti yazmış olduğu eserlerden anlaşılmaktadır. Hadis, ensab, lugat, fıkıh, tefsir, tasavvuf ve hatta hat sanatı ile ilgili eserler yazdığı belirtilmektedir.¹¹⁰

Zebîdî'nin hocalarının ve taleberinin sayısı oldukça fazladır. Kettâni hocalarından sadece bir kısmının isimlerini *Fihrisu'l-Fehâris*'te beş sahifede

¹⁰⁸ Cebertî, *A.g.e.*, II, 104-105

¹⁰⁹ Siddık b. Hasan *A.g.e.*, III, 22

¹¹⁰ Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 19

zikretmiştir.¹¹¹ Onun ilim yolculukları, pek çok ilmî sahada kendini kabul ettirmesi, tertib ettiği hadis imla meclisleri ve verdiği icazetler gözönünde bulundurulursa öğrencilerinin de ne kadar çok olduğu tahmin edilebilir. Öğrencilerinden olan Cebertî hocası Zebîdî'yi anlatırken fakîh, muhaddis, luğatçı, nahiv, neseb ve usul âlimi, nazım ve nesirde yazmaya muktedir olduğunu söyler.¹¹² Zebîdî'nin son dönem alimlerinin çok fazla ilgilenmediği neseb, sened, hadis tahriri gibi sahalarda pek çok eser telif ettiğini ifade eder.¹¹³ Bir çok kimsenin onu 'neseb alimi' diye nitelediği belirtilir.¹¹⁴

İhyâ'u ulumi'd-din şerhine bakıldığında müellifin hadis sahasındaki yetkinliği yanında diğer sahalarda da ehliyetli olduğu görülür. Zira Gazzâlî'nin birçok ilimleri ihtiva eden *İhyâ'*sında, müellifinin temas ettiği hemen her tür konuda Zebîdî açıklamalarda bulunur. Ayetlerin tefsirinde, kelamla ilgili meselelerde, fikhî konularda, tasavvufî mevzularda ve diğer sahalarda geniş malumat verir.

Tâcu'l-arûs'un sahibi oluşu onun lugat ilmindeki otoritesini göstermek için yeterlidir. Zebîdî Arapça yazdığı şiirleriyle ve özellikle ilk eşine yazdığı mersiyeleleriyle arap edebiyatı sahasında da ehil olduğunu ortaya koymuştur. Tüm bunlardan Zebîdî'nin İslam alemindeki ilmi hareketin önderlerinden olduğu sonucuna varılmıştır.¹¹⁵ Müellif'in Arapça'dan başka Türkçe, Farsça ve Gürcüce bildiği belirtilmiştir.¹¹⁶

¹¹¹ Kettânî, *A.g.e.*, I, 402-406

¹¹² Cebertî, *A.g.e.*, II, 103

¹¹³ Cebertî, *A.g.e.*, II, 106

¹¹⁴ Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 21

¹¹⁵ Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s.19

¹¹⁶ Cebertî, *A.g.e.*, II, 106

b. Hadis İlmine Hizmetleri

Hadis sahasında bulunduğu faaliyetler ve yazdığı eserler döneminin mühim bir muhaddisi olduğunu göstermektedir. Nitekim muasırları tarafından muhaddislerin sonuncusu ve isnad sahiplerinin önderi diye vasıflandırılmıştır.¹¹⁷

Övgüyle Zebîdî'den bahseden Kettânî ise İbn Hacer'in talebelerinden sonra ondan daha çok hadis bilgisi ve şöhreti olan, hadis isnadını daha iyi bilen kimsenin gelmediğini söyler. Rivayet ilminin İslam diyarındaki sönük meşalesi ışığını onun araştırmalarından, gayretlerinden ve eserlerinden almıştır.¹¹⁸

Zebîdî Mısır'a yerleştikten sonra Şeyhun camiinde selef usulüne göre hadis imlasına başlamış İbn Hacer (ö.852/1448), Sehari (ö.909/1503) ve Suyuti'nin (ö.911/1505) vefatıyla kesilmiş olan bu faaliyeti canlandırmıştır.¹¹⁹ Zebîdî isnad ve imlaya oldukça önem verirdi. Nitekim yazdığı bir icazetnamede "İmla meclislerinde diz çökmeyen saygı ve edeple hocalarının yanına girip çıkmayan kimse hadis kitaplarını rivayet edemez, ders veremez teberrüken dahi hadis okutamaz"¹²⁰ şeklindeki açıklamaları bunu teyit etmektedir.

Hadis imla meclislerini sadece pazartesi ve perşembe günleri düzenliyordu. Dört yüze ulaşan bu meclislerde hadis imla ederken hadis senedlerini, ravilerini, hadisleri tahrir edenleri, değişik rivayetleriyle beraber ezberinden söylüyordu.¹²¹ İmla meclisi kurduğu haberi yayılınca Ezher alimleri ona gelerek icazet talebinde bulunmuşlar, O da kitapların başlangıç kısımlarını okutma şartıyla bu teklifi kabul etmiştir. Bu haber yayılınca halkın rağbeti daha çok artmış değişik tabakalardan müteşekkıl bir cemaat ile daha kapsamlı dersler başlamıştır. Rivayet tamamlanıp dirayetle ilgili konulara

¹¹⁷ Salahaddi el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 21

¹¹⁸ Kettânî, *A.g.e.*, I, 399-400

¹¹⁹ Kettânî, *A.g.e.*, I, 401; Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, 15; Abdülfettah Ebu Ğudde, *A.g.e.*, s.156

¹²⁰ Kettânî, *A.g.e.*, I, 52

¹²¹ Kettânî, *A.g.e.*, I, 401; Abdülfettah Ebu Ğudde, *A.g.e.*, s. 156, 158; Suat Yıldırım, *A.g.m.*, s.29

geçince ezherliler imla meclisini terketmişlerdir.¹²² Bununla ilgili olarak Abdülfettah Ebu Gudde şu yorumu yapar: “ Ezher alimleri fıkıh, usul, tefsir, ahkam hadislerinin şerhi gibi dirayet ilimlerinde söz sahibiydiler. Bu sebeple Zebîdî dirayet ilimlerinin konularına geçince meclisini terketmişlerdir. Hadislerin rivayetiyle tahriciyle, ricaliyle, tekniğiyle ilgilenen rivayet ilimlerinde zayıftılar.”¹²³

Bu derslerinin tarzı, umumiyetle Zebîdî'nin müselselattan yahut amellerin faziletine dair hadislerden birini okuması ardından hadisin senedini hafızasından zikretmesi ve sonra bazı beyitleri okuması şeklindeydi.

Hanefi mescidinde bir diğer ders halkası kurması ve bunda Şemâil-i Şerif okutması onun şöhretini daha çok arttırmıştır. İleri gelen kimselerin kendisi için düzenlediği ziyafetlere talebelerinden ileri gelenlerle katılmış, bu ziyafetlerde Buhârî veya Darimî'nin sülasiyâtından yahut müselselâtından bir parça okumuş bu vesileyle mecliste bulunan ev sahibinin, misafirlerin, kadın ve çocukların da yararlanmalarını sağlamıştır. Yanında bulunan kâtip küçük çocuklar dahil mecliste bulunanların hepsinin ismini, meclisin tarihini yazar, Zebîdî de bunu onayladığını yazarak tasdik ederdi.¹²⁴ Zebîdî'nin bu meclisleri 1195/1781 tarihinde tamamladığı zikredilmiştir.¹²⁵ Zebîdî'nin yemek davetlerinde dahi bu tür ilmi faaliyette bulunması hadise verdiği önemi göstermektedir.

Müellifin hadis sahasındaki ‘Müselselâtu’l- hâfiz Murtedâ ez-Zebîdî’ adlı eseri bir hadis hâfızı olduğuna işaret eder.

¹²² Cebertî, *A.g.e.*, II, 106; Abdülfettah Ebu Ğudde, *A.g.e.*, s. 160

¹²³ Abdülfettah Ebu Ğudde, *A.g.e.*, s. 160

¹²⁴ Cebertî, *A.g.e.*, II, 107

¹²⁵ Suat Yıldırım, *A.g.m.*, s. 30

C. SOSYAL HAYATI VE VEFATI

Zebîdî Mısır'a yerleştikten sonra evlenmiş burada meşhur ve saygıdeğer bir alim sıfatıyla hayatını sürdürmüştür.

Evlilik tarihiyle ilgili olarak Abdüssettar Ahmed Ferrac şunu söyler: "Tacu'l-Arus'un 'Zâl' babı sonunda 1182 rabiu'l-evvel (1768 Temmuz) de Sâge hanında yazdığı kaydedildiği halde, 'Ra' babı sonunda ve diğer babların sonunda 'Atafetu'l-Ğassal'da yazıldığı kaydedilmektedir. Böylelikle 1182 yılında evlendiği anlaşılır." Zevcesi için yazdığı bir mersiyeden de zevcesinin adının 'Zübeyde bint Zu'l-ifâr ed-Dimyatî' olduğunu öğreniyoruz.¹²⁶ Bu eşinin 1196/1782 de vefatının bıraktığı derin tesir tarihçi Cebertî'nin sözlerinden anlaşılmaktadır: 'Kabrine türbe yaptırdı ve orayı makam edindi. Oraya gidip günlerce ayrılmazdı. Civarında arsa alıp küçük bir ev yaptırdı zevcesinin annesini oraya yerleştirdi. Bazen orada gecelerdi. Bu acı olay sebebiyle şairler Zebîdî'ye mersiyeler sunuyorlardı. O da bunlara karşılık hediyeler dağıtıyordu.'¹²⁷ Bu durumla ilgili olarak Abdülfettah Ebu Ğudde, Zebîdî'nin büyük hata ettiğini belirtir. Zira fıkıh alimi, muhaddis, hafız bir kişi olan Zebîdî'nin zevcesiyle ilgili yaptığı bu merasim sahih sünnet ile yasaklanmıştır.¹²⁸

Bu evliliğinden sonra bir daha evlenmiştir ve her iki evlilikten de çocuğu olmamıştır.¹²⁹

Zebîdî eserlerinden de anlaşılacağı üzere tasavvufî yönü olan bir alimdir. Kendisinin 'Kadiri ve Nakşebendi' olduğu kaydedilmektedir.¹³⁰ Taif şehrinde hırka giydiğini nakletmiştik. Vefâ'ıyye tarikatı şeyhi Ebü'l-Envar b. Vefa 17 Şaban

¹²⁶ Kettânî, *A.g.e.*, I, 407.

¹²⁷ Cebertî, *A.g.e.*, II, 109

¹²⁸ Abdülfettah Ebu Ğudde, *A.g.e.*, s. 163

¹²⁹ Cebertî, *A.g.e.*, II, 114

¹³⁰ Kettânî, *A.g.e.*, I, 398; Suat Yıldırım, *A.g.m.*, 25

1182/1768'de kendisine Ebu'l-fayd künyesini vermiştir.¹³¹ Tasavvufi eserler yazması, İmam Gazzali'nin *İhya'sını* şerh etmesi ve bu şerhte pek mühim tasavvufi meselelere temas etmesi tasavvufa verdiği öneme işaret etmektedir. Cebertî Zebîdî'nin Mısır'da gezmiş olduğu şehirleri anlatırken oralarda bulunan mutasavvıflarla görüştüğünü açıkça ifade etmiştir.¹³²

Zebîdî, Mısır'da ve şöhrati yayıldıktan sonra Mısır dışında idareciler tarafından hürmet görmüştür. Nitekim Süleyman b. Yahya adındaki zata yazdığı icâzede Kamus şerhinin tamamlanmasından sonra Osmanlı Sultanı I. Abdülhamid'in, Dârfür (Sudan) Sultanının, Mağrib (Fas) kralının şerhten birer nüsha istediklerini belirtir. Mısır valisi Mehmed Bey de bir nüsha satın alır.¹³³ 1193/1779 yılında Abdülhamid Han kendisinden hadis icazeti istemiştir. Zebîdî Sultana *الراحمون يرحمهم الرحمن* hadisinin senedini başka icazetlerle yazıp göndermiştir.¹³⁴

Mısır valileri tarafından isteklerinin reddedilmediği, valilerin zaman zaman kendisini ziyaret ettiği kaydedilir.¹³⁵ Ceberti Vali Mehmed İzzet Paşa'nın şahsi kilerinden ona et, yağ, pirinç ekmek, odun yardımı yanında Haremeyn defterinden ulûfe tayin ettiğini zikretmektedir. Aynı Paşanın teşebbüsüyle 1191/1777 senesinde Zebîdî'ye günlük yüz elli buçuk akçe maaş bağlanmıştır. 1194/ 1780 yılında İstanbul'a davet edilmiş, önce bu davete olumlu cevap vermiş sonra gitmekten vazgeçmiştir.¹³⁶

Türk, Hicaz, Hind, Yemen, Şam, Basra, Irak, Mağrib, Sudan, Fezzan, Cezâir ve uzak diyarların hükümdarları ona mektup yazmış, bir çok yerden heyetler ziyaretine

¹³¹ Cebertî, *A.g.e.*, II, 105; Suat Yıldırım, *A.g.m.*, 25

¹³² Cebertî, *A.g.e.*, II, 105

¹³³ Sıddık b. Hasan, *A.g.e.*, III, 23

¹³⁴ Kettânî, *A.g.e.*, I, 40

¹³⁵ Suat Yıldırım, *A.g.m.*, s. 27

¹³⁶ Cebertî, *A.g.e.*, II, 108

gelmiş, hediyeler gönderilmiştir. Kendisine hediye edilen Fezzan koyunlarını Sultan Abdulhamid'in oğullarına göndermiştir.¹³⁷

Bu ilişkiler inzivaya çekilmesine kadar sürmüştür. Bu nakiller ışığında Zebîdî'nin devrin idarecileriyle iyi ilişkiler içinde olduğu söylenebilir.

Zebîdî'nin hayatındaki mühim safhalardan birisi de dış alemden irtibatını kesip inzivaya çekilmesidir. Vefatına kadar devam edecek bu hal ile ilgili olarak Cebertî şunları anlatmaktadır: “Daha fazlası olmayan bir şöhrete ve makama eriştikten, dünyanın her yönden kendisine yönelmesinden sonra evine kapanıp ders okutmayı bıraktı. En yakınlarıyla ilişkilerini kesti. Mısır ileri gelenlerinin hediyelerini geri çevirdi. Mısır Valisi Hasan Paşa'nın onu ziyaret etmesine rağmen ona ziyarete gitmedi. Mağrip Meliki ile hediyeleşirdi. Ancak Melikin 1201/1787 senesinde gönderdiği hediyeleri reddetti. Bunlar melike geri ulaşmadı. Bunun üzerine melik onu kınayan bir mektup yazdı. Mektubunda ‘Keşke hediyeleri kabul edip fakirlere muhtaçlara dağıtsa idin hem bize hem sana sevap kazandırsaydın. Halbuki onları reddettin ve kayboldular’ dedi. Ve onu İhya'yı şerhetmesinden dolayı da kınadı”¹³⁸.

Zebîdî 1205 Şaban /1791 Mart Cuma namazını kıldıktan sonra tâuna yakalanarak Pazartesi günü vefat etmiştir. Eşi ve eşinin akrabaları terikesini saklamak ve nakletmek için ölümünü gizlemişler, bütün kıymetli eşyalarını ve kitaplarını götürdükten sonra ertesi gün ölümünü ilan etmişlerdir. Herkes tâun salgınıyla meşgul olduğundan ve Ezher'e uzak bir semtte bulunduğundan Ezher ehli vefatını işitmemiş, işitenler de cenazesine yetişememiştir. Eski zevcesinin yanına, es-Seyyide Rukiyye mezarlığına defnedilmiştir.¹³⁹

¹³⁷ Cebertî, *A.g.e.*, II, 108

¹³⁸ Cebertî, *A.g.e.*, II, 111

¹³⁹ Cebertî, *A.g.e.*, II, 113

D. HAKKINDA YAZILANLAR

1- Ana Kaynaklar

Zebîdî'nin hayatı hakkında geniş bilgi veren üç kaynak vardır. Bunların dışında yazılanlar hep bu üç eserdeki bilgilerden istifadeyle yazılmıştır.

Birincisi Zebîdî'nin öğrencisi olan Cebertî'nin *Âcaibu'l-âsâr* adlı eseridir. Cebertî hocasının geniş bir tercemesini yazmış ve kendinden sonra gelenler umumiyetle onun verdiği bilgilere dayanarak Zebîdî'nin hayatını anlatmışlardır. Ne varki Cebertî, tercemesinin başında hocasını çok övmüş olmasına rağmen daha ileriki sayfalarda Zebîdî'yle ilgili bir alime yakışmayacak tavırlarından bahsetmiştir. Örneğin Cezzar Ahmet Paşa isminde birisine 'Mehdi' olduğuna dair mektup yazdığını kaydeder.¹⁴⁰ Abdülfettah Ebu Gudde bunun yalan olduğunu ve Zebîdî gibi bir alimin bunu yapmasının imkansız olduğunu söyler. Cebertî, Fas (Mağrip) kralının bahsi geçen mektubunu nakletmiş ve kralın mektubunu faydalı olarak nitelemiştir. Zebîdî'nin hediyeleri reddetmekteki maksadını adeta gizlemiştir. Biz hediyein reddedilişinin asıl sebebini Kettâni'den öğreniyoruz. Zebîdî, Mağrib kralının hediyeleri teslim etmekle görevlendirdiği kişiye Mağrib alimlerinin beytu'l-mal'dan haklarını alıp alamadıklarını sorar. 'Evet' cevabını alır. Bu sefer 'Eşraftan ve zayıf olanlardan ihtiyaç içinde olan yok mu? Diye sorar. Kralın gönderdiği şahıs cevap vermez. Bunun üzerine 'bunlardan bir şey almam caiz değildir, hem ben onun memleketinde yaşamıyorum' der ve hediyeleri geri çevirir.¹⁴¹

Cebertî Zebîdî'nin Mağrib halkının katında büyük şöhrete ve yüce bir makama sahip olduğunu hatta onun kutup olduğuna inanların bulunduğunu zikreder. Hacca gitmek isteyen Mağriblilerden bazılarının Mısır'dan geçerken Zebîdî'yi ziyaret etmemeleri ve ona hediye almamaları durumunda hacc ibadetlerinin tam olmayacağını düşünenlerin varlığından bahseder. Onu ziyaret edenlere aileleriyle, komşularıyla ilgili

¹⁴⁰ Cebertî, *A.g.e.*, II, 110

¹⁴¹ Kettâni, *A.g.e.*, I, 542

sorular sorduğunu ve bu bilgileri ezberlediğini yahut kaydettiğini söyler. Ertesi yıllarda ziyaretçilerine, hangi semt veya mahallede oturduklarını öğrendikten sonra ya o ziyaretçiye tanır veya komşusunu tanır ve hal hatırını sorar. Bunu bir keşif sanan Mağrib’linin kalkıp yeri öptüğünü veya önünde secde ettiğini ondan bir hediye alanın bunu mübarek bir şey gibi sakladığını haber verir. Bunları anlatırken açıkça söylemese de Zebîdî’yi sahtekar şeyhlere benzetir. Yine İhya’ya yazdığı şerhini Tacu’l-arus gibi meşhur olsun diye Rum (Anadolu) ve Şam diyarına ve Mağrib tarafına yolladığını ifade eder. Bunlar gerçekten iyi niyetle yazılmadığı belli olan satırlardır. Zebîdî gibi bir alimin Allah rızasını kazanmak maksadıyla ilmin yayılması için değil de kitabı meşhur olsun diye değişik yerlere gönderdiğini söylemek insafsızlıktır.¹⁴²

Cebertî Zebîdî’nin ilmi yönünü anlatmakla beraber uzun uzun mallarından zenginliğinden bahseder ve vefatından sonra bıraktığı mallarla ilgili detaylı bilgi verir. Buları okuyan kişinin aklına Zebîdî’nin mala mülke pek meraklı olduğu düşüncesi gelir.¹⁴³

Kettânî’nin tesbitine göre Cebertî bunu kıskançlığından ötürü yapar. Çünkü Zebîdî Cebertî’nin babası Hasan Cebertî’yi Mucemu’ş-şuyuh adlı eserinde hocaları arasında zikretmez. Bu da Cebertî’yi Zebîdî’nin kadr-ü kıymetini düşürmeye iter.¹⁴⁴

İkinci eser Abdülhayy Kettânî’nin *Fihrisu’l-feharis* adlı kitabıdır. Kettânî de Zebîdî ve eserleriyle ilgili olarak geniş malumat verir.

Üçüncü eser Sıddık b. Hasan Han’ın *Ebcedu’l-ulum* adlı eseridir. Müellif Zebîdî ile akrabalığından bahseder ve hayatı hakkında geniş bilgi verir. Zebîdî’nin yolculuklarını, hocalarının bir kısmını ve eserlerini anlattığı uzun bir mektubunu aynen nakletmiştir. Böylece Zebîdî’yi kendi ifadeleriyle tanımak mümkün olmuştur.

¹⁴² Cebertî, *A.g.e.*, II, 108

¹⁴³ Cebertî, *A.g.e.*, II, 108

¹⁴⁴ Kettânî, *A.g.e.*, II, 51

Bu üç eserden başka Tacu'l-arus'un ilk baskısının son cildinde musahhihler tarafından yazılmış özet bir terceme ve Zebîdî'nin yazdığı icazetler Zebîdî hakkında bilgi verenlere kaynaklık etmiştir. Umumiyetle bahsi geçen üç eserdeki bilgiler sonra gelenler tarafından ya tekrar edilmiş ya özet olarak verilmiştir.

2- Müstakil Eserler

Zebîdî ile ilgili yazılmış müstakil bir eser vardır:

Ez-Zebîdî fî kitabihî taci'l-arus. Bu eser Taha Haşim Şalâş tarafından telif edilmiştir. (Bağdad, 1981)¹⁴⁵

3- Eserlerinde Zebîdî'den Bahsedenler

Yazdıkları eserlerde Zebîdî hakkında bilgi veren diğer kimseler şunlardır:

- Mümin eş-Şablencî, *Nuru'l-ebsar fî menakibi âli'n-Nebbiyyi'l-muhtar* adlı eserinde ondan bahsetmiş, Cebertî'nin yazdıklarını özetlemiştir.¹⁴⁶
- Ali Mübarek *el-Hitat et-tevfikıyye* adlı eserinde tercemesini verirken Cebertî'nin yazdıklarını özetlemiştir.
- Abdürrezzak el-Baytâr *Hilyetü'l-beşer fî tarih el-karni's-sâlis aşar* adlı eserinde tercemesini Cebertî'den alıntılarda bulunarak vermiştir.¹⁴⁷
- Bağdat'lı İsmâil Paşa, *Hedıyyetü'l-ârifin* adlı eserinde tecemesini verir.
- Corci Zeydan *Tarihu'l-âdâbi'l-arabiyye*'sinde *el-Hitat et-tevfikıyye*'den nakilde bulunarak bilgi vermiştir.

¹⁴⁵ İbtisam Merhun es-Saffar, 'Dirase cedide ani'z-Zebîdî ve kitabî Tâci'l-arus', *el-Lisanu'l-arabi*, XXI, 21, 1983

¹⁴⁶ Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 8

¹⁴⁷ Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 8

- Yusuf Serkis, *Mucemu 'l-matbuâti 'l-arabiyye ve 'l-muarrebe* adlı eserinde tercemesini vermiştir.
- Filip Hitti *Tarihu 'l-arabi 'l-mutavval* adlı eserinde tercemesini vermiştir.
- Ömer Rıda Kehhâle, *Mucemu 'l-müellifin* 'de tercemesini vermiştir.
- Hüseyin Nassar *el-Meâcimu 'l-arabiyye* adlı eserinde ondan bahseder.
- Hayreddin Zirikî *el-A 'lâm* adlı eserinde Kettânî'nin eserinden iktibasla tercemesini yazmıştır.

4- Zebîdî'nin Eserlerini Neşredenlerin Yazdıkları Tercemeler

Zebîdî'nin eserlerini tahkik ederek önsözde tercemesini yazanlar şunlardır:

- *Hikmetu 'l-işrak ilâ küttâbi 'l-âfak* (Kahire 1954 Navadiri'l-mahtutat isimli mecmuada yer alır) adlı eserini Abdüsselam Harun neşretmiş ve Cebertî'nin yazdıklarını nakletmiştir.
- *Tacu 'l-arus'un* Beyrut'ta çıkan eksik baskısının önsözünde Mustafa Cevad Şeblescî'den alıntıyla hayatını yazmıştır. Zebid'de doğduğunu söyleyerek hataya düşmüştür.¹⁴⁸
- *Tacu 'l-arus'un* Kuveyt (Kuveyt, 1965) baskısını neşreden Abdüssettar Ahmed Ferrac Cebertî'den ve Kettânî'den alıntılarda bulunarak tercemesini yazmıştır.
- *Tervihu 'l-Kulub* (Beyrut, 1969) adlı eserini neşreden Salahaddin el-Müneccid geniş bir tercemesini yazmıştır.
- *Bulğatu 'l-erîb fî mustalahi âsâri 'l-habîb* (Beyrut, 1988) adlı eserini neşreden Abdülfettah Ebu Gudde geniş bir tercemesini vermiştir.

¹⁴⁸ Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 10

- *Ukudu'l-cevahiri'l-münife* (Beyrut, 1985) adlı eserini neşreden Vehbi Süleyman Ğavci el-albani tercemesini vermiştir.
- *İkdu'l-cevheri's-semin* adlı eserini tahkik eden (1986) Dr. Abid Yaşar Koçak geniş bir terceme yazmış eserleriyle ilgili mühim bilgiler vermiştir.
- *Laktu'l-leâli'l-mütenâsira fi'l-ehâdisi'l-mütevâtira* (Beyrut, 1985) adlı eserini neşreden Muhammed Abdülkadir Ata tercemesini vermiştir.

5- Hakkında Yazılan Makaleler :

- *Hilal* (cilt XI, yıl:1903) isimli bir dergide tercemesinin yer aldığı kaydedilir.¹⁴⁹
- Nisâr Ahmed Fârûkî *Sekafetu'l-Hind* adlı dergide (sayı 1-2 , yıl: 1984) 'es-Seyyid Murteza ez-Zebîdî el-Bilgrâmî' başlıklı bir makale neşretmiştir.
- Suat Yıldırım A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisinde (sayı: 6, yıl: 1986) 'Muhammed Murteza ez-Zebîdî Hayatı ve eserleri' başlıklı bir makale neşretmiştir.
- Muhammed el-Fâsi *el-Menâhil* adlı dergide (sayı:37 yıl:1989) 'İcâzetu's-Şeyh Murteza ez-Zebîdî' başlıklı bir makale neşretmiştir.
- İbtisam Merhun es-Saffar *el-Lisânu'l-arabi* dergisinde (XXI. Cilt, yıl 1983) 'Dirasetün cedîde 'ani'z-Zebîdî ve Kitabi Tâci'l-arus' başlıklı makalesinde Zebîdî hakkında telif edilen *ez-Zebîdî fi kitabihi Tâci'l-arus* isimli kitabı tanıtmış ve Zebîdî'nin hayatıyla ilgili bilgi vermiştir.

E. ESERLERİ

Zebîdî'nin eserlerini tesbit etmek için eldeki kaynaklara müracaat edildiğinde Ceberti'nin ve Kettâni'nin geniş bilgi verdikleri görülür. Hayatını anlatırken de temas

¹⁴⁹ Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 10

ettiğimiz gibi Zebîdî çok yönlü bir âlimdir. Vermiş olduğu icazelerde de bunu görmek mümkündür. Bunun bir neticesi olarak muhtelif sahalarda eserler vermiştir. Ne var ki isimlerinden de anlaşılacağı üzere bir çok eseri risale türündedir.

Eserleri incelendiğinde görüleceği gibi Zebîdî başta hadis ilimleri ve usulu olmak üzere luğat, ensab, usul-i fıkıh ve tasavvuf sahalarında eserler telif etmiştir. Önce de kaydettiğimiz gibi Ceberti Zebîdî'nin seyahatnamelerinin büyük bir cildi dolduracak kadar hacimli olduklarını yazmıştır.¹⁵⁰

Zebîdî'nin eserlerini 'Günümüze ulaşanlar', 'Günümüze ulaşmayanlar' adı altında iki başlıkta inceledik. Günümüze ulaştığını tesbit ettiğimiz eserlerin basılışlarını belirledik. Günümüze ulaşmayanlar başlığı altında verdiklerimiz ise Zebîdî'ye ait olduğunu tesbit ettiğimiz ama yerini belirleyemediğimiz eserleridir.

1. Günümüze Ulaşanlar:

a- Matbu Olanlar

1- *Bezlu'l-mechud fî tahrîc hadisi "şeyyebetnî hûd"*

Şeyyebetnî Hûd hadisinin tahrîcini içeren bir risaledir. (Tanta 1993)

2- *Bulğatu'l-erîb fî mustalahi âsâri'l-Habîb*

Ulumu'l-hadis sahasında küçük hacimde bir eserdir. (Beyrut 1988)

3- *Hediyyeti'l-İhvân fî şecereti'd-duhân*

Sigara ve hükmü hakkında yazılmış bir eserdir. *Mecelletü'l-arab* (c. I-II, 114-130) adlı dergide yayınlanmıştır. (Riyad 1976)

4- *Hikmetu'l-işrak ilâ küttâbi'l-âfak.*

Hat ve hattatların tarihini anlatır. *Nevadiri'l-mahtutat* adı altında neşredilen bir grup yazmayla birlikte basılmıştır. (Kahire 1954)

¹⁵⁰ Cebertî, A.g.e., II, 105

5- *İthafu's-sâdeti'l-müttakîn bi şerh-i esrar-i İhyâ'i ulûmi'd-dîn*

Zebîdî bu eseri şerh ederken *İhya*'daki hadisleri teker teker tahrir etmiş ve kritiğe tabi tutmuştur. Bunu yaparken hadis ilminde ki otoritesini ortaya koyar. Bundan başka Gazzâlî'nin işlediği mevzularda kendisi de uzun açıklamalarda bulunmuştur. Bu onun hem bir çok sahada ehil bir insan olduğunu hem tasavvufî yönünü ve anlayışını gösterir. (Kahire 1893)

6- *Laktu'l-leâli'l-mütenâsira fi'l-ehadisi'l-mütevâtira*

Mütevâtir hadis hakkında bilgi verir ve örnekler nakleder. (Beyrut 1985)

7- *Tervîhu'l-kulûb fi zikri'l- mulûki beni Eyyûb*

Eyyübî devletin krallarını anlatan bir eserdir. (Beyrut 1983)

8- *et-Tekmile ve 'z-zejl ve 's-sıla li mâ fâte sâhibe'l-Kamûsi mine'l-luğa*

Bu eserde Zebîdî *Tacu'l-arusa* ilavelerini ihtisar etmiştir. (Kahire 1986)

9- *Tenbihu'l-arifi'l-beşir ala esrari'l-hizbi'l-kebir.*

Ebu'l-Hasen eş-Şâzîlî'nin el-Hizbi'l-Kebir adlı eserinin şerhidir. (Kahire 1333)

10- *Ukûdu'l-cevâhiri'l-münife fi edilleti mezhebi'l-İmam Ebî Hanife*

Bu eserinde müellif, İmam Ebu Hanife'nin icihadlarının delillerini hadislerden toplamıştır. (Beyrut 1986)

11- *el-İkdu's-semîn fi turuki'l-ilbas ve 't-telkîn*

Abid Yaşar Koçak tarafından tahkik edilmiştir. (Basılmamış doktora tezi)¹⁵¹

b- Yazma Olanlar

1- *el-Âmâlî eş-Şeyhûniyye*

Berlinde bir nüshası vardır.¹⁵²

¹⁵¹ İSAM Kütüphanesi 297.7 KOÇ.M

- 2- *el-Arâis el-mahluvve fî evliyai 'l-fuvva*.¹⁵³
- 3- *el-Envâr ve 'l-hikem* ¹⁵⁴
- 4- *Esânidi 'l-Kütübi 's-sihah*¹⁵⁵
- 5- *Gayetu 'l-ibtihac li muktafi esânidi kitabi Müslim b. el-Haccac*¹⁵⁶
- 6- *İcâzetu sulasiyyati 'l-Buhari*¹⁵⁷
- 7- *İkdu 'l-cuman fî şuabi 'l-iman* ¹⁵⁸
- 8- *İkdu 'l-cuman el-munazzam fî zikri ummahâti 'n-Nebiyy*¹⁵⁹
- 9- *el-İntisâr livalideyi 'n-Nebiyyi 'l-muhtar*.¹⁶⁰
- 10- *İthafu 'l-asfiya bi selasili 'l-evliya* ¹⁶¹
- 11- *İzahu 'l-medarik an nesebi 'l-avâtik* ¹⁶²
- 12- *el-Kavlu 'l-mebtut fî tahkiki lafzi 't-tâbut*¹⁶³
- 13- *el-Kavlu 'l-muharrer al-Zâki fî icâzati Ahmed b. Muhammed el-Antâkî*¹⁶⁴
- 14- *Laktu 'l-leâli' min cevâhiri 'l-ğavali*.¹⁶⁵
- 15- *Laktu 'l-mercan fî ahbari 'l-cânn*¹⁶⁶
- 16- *el-Makaidi 'l-indiyye fî 'l-meşahidi 'n-Nakşebendiyye*¹⁶⁷

¹⁵² Abid Yaşar Koçak, *A.g.e.*, 20

¹⁵³ Arif Hikmet Kütüphanesi nr.155 Medine

¹⁵⁴ Arif Hikmet Kütüphanesi nr. 5 Medine

¹⁵⁵ Fihrisi'l-Hidiviyye, I, 225

¹⁵⁶ Fihrisi'l-hizaneti't-Teymûriyye, II, 24 Kahire

¹⁵⁷ Süleymaniye K.Hanesi, 3543, 297. 3

¹⁵⁸ Fihrisu mahtutat Camiati'l- Melik Suud V, 148 Riyad

¹⁵⁹ Princeton Univ. Lib. Catalogue nr.4567 USA

¹⁶⁰ Türk Tarih Kurumu K. Hanesi, M. Tanci kısmı ,İkdu's-semin mecmuası, s. 158

¹⁶¹ Türk Tarih Kurumu K. Hanesi, M. Tanci kısmı ,İkdu's-semin mecmuası, s. 167

¹⁶² el-Camiatü'l-arabiyye K.hanesi, Fihrisi'l-mahtutati'l-musavvara II, 57 Kahire

¹⁶³ Fihrisi'l-Hidiviyye IV,179 Kahire

¹⁶⁴ Princeton Univ. Lib. Catalogue nr.95 USA

¹⁶⁵ Princeton Univ. Lib. Catalogue nr.673, 4180 USA

¹⁶⁶ Süleymaniye K. Hanesi 3543, 297. 9

- 17- *El-Mevizetu 'l-hasene fî vedâ'i şehri Ramadâni 'l-mübarek*.¹⁶⁸
 18- *el-Minahi 'l-aliyye fî 't-tarikati 'n-Nakşebendiyye*¹⁶⁹.
 19- *el-Mirkati 'l-aliyye fî şerhil-hadisi 'l-müselseli bi 'l-evveliyye*¹⁷⁰
 20- *Mucemu 'l-meşayih*¹⁷¹
 21- *Muzilu nikabi 'l-hafa an kuna sâdâtine beni 'l-vefa*¹⁷²
 22- *Nefahâti 'l-ahbar fî nesebi 'ş-şeyh Ali İskender*¹⁷³
 23- *Nefehâtu reyahini ravzi 'l-verd fî istimrari 'd-devleti 'l-Osmâniyye*¹⁷⁴
 24- *Neşvetu 'l-irtiyah fî beyani hakikati 'l-meysiri ve 'lkidâh*¹⁷⁵
 25- *en-Nevâfihi 'l-miskiyye ala 'l-fevâihi 'l-kişkiyye*¹⁷⁶
 26- *er-Ravdul'-basim fî 'llezi se 'ele an sünneti Ebi 'l-kasım*¹⁷⁷
 27- *er-Ravdu 'l-mitar fî nesebi benî Caferi 't-tayyar*¹⁷⁸
 28- *Risale fî ehâdis tete 'allak bifadli yevmi Aşura*¹⁷⁹
 29- *Risale fî hükmi 's-sema*¹⁸⁰
 30- *Risale fî 'l-müselselat min kütübi 'l-hadis*¹⁸¹
 31- *Sefînetu 'n-necati 'l-muhteviye 'ala bidâ'atin müzcât mine 'l-fevâ'idi 'l-müntekat*¹⁸²

¹⁶⁷ Türk Tarih Kurumu K. Hanesi, M. Tanci kısmı, İkdu's-semin mecmuası, s. 136

¹⁶⁸ GAL suppl, II, 398

¹⁶⁹ Türk Tarih Kurumu K. Hanesi, M. Tanci kısmı, İkdu's-semin mecmuası, s. 151

¹⁷⁰ Türk Tarih Kurumu K. Hanesi, M. Tanci kısmı, İkdu's-semin mecmuası, s. 303

¹⁷¹ GAL suppl, II, 399

¹⁷² GAL suppl, II, 398

¹⁷³ Princeton Univ. Lib. Catalogue nr.4491, 1806 USA

¹⁷⁴ Süleymaniye K.hanesi, 1471, 956.07

¹⁷⁵ GAL suppl, II, 288

¹⁷⁶ Türk Tarih Kurumu K. Hanesi, M. Tanci kısmı, İkdu's-semin mecmuası, s. 121

¹⁷⁷ Arif Hikmet Kütüphanesi nr. 117 Medine

¹⁷⁸ Fihrisü Dari'l-kütübi'l-Mısriyye V, 205

¹⁷⁹ Fihrisi'l-Hidiviyye, 7/1, 209

¹⁸⁰ Princeton Univ. Lib. Catalogue nr.2946, 1806 USA

¹⁸¹ Camüatu'r-Riyad, Fihrisi'l-mahtutat, IV, 266, Riyad

- 32- *Şerhu's-salavati'l-mişşişiyiye*¹⁸³
 33- *Şerhu sığati Ahmed el-Bedevî*¹⁸⁴
 34- *Tabsiru'l-müntebih bi tahriri'l-müştebih*¹⁸⁵
 35- *Tahkiku'l-vesâil li ma'rifeti'l-mükâtebâti ve'r-resâil*¹⁸⁶
 36- *et- Tarif bi kavaidi't-tasrif*¹⁸⁷
 37- *Tuhfetu ihvani'z-zaman fî hukmi kahvati'l-Yemen*¹⁸⁸
 38- *Tuhfetu'l-Kemâil fî medhi şeyhi'l-arab İsmâil*¹⁸⁹
 39- *Urc'uze fî menakibi'l-ebrar ehli'l-hadis el-ehyâr*¹⁹⁰

2- Günümüze Ulaşmayanlar: ¹⁹¹

1. *Akiletu'l-etrâb fî senedi't-tarîkati ve'l-ahzab.*
2. *el-Arusu'l-mücelliyiye fî turuki hadisi'l-evveliyiye.*
3. *Bernâmec.*

¹⁸² GAL suppl. II 399

¹⁸³ Süleymaniye K.hanesi, 789, 297.73

¹⁸⁴ Süleymaniye K.Hanesi, 3543, 297. 7

¹⁸⁵ Fihrisu Dâri'l-kütübi'l-Misriyye, I, 70

¹⁸⁶ GAL suppl. II, 398

¹⁸⁷ Kahire'de bir nüshası olduğu bildirilmektedir. Abid Yaşar Koçak, *A.g.e.*, s. 41

¹⁸⁸ Türk Tarih Kurumu K. Hanesi, M. Tanci kısmı, İkdü's-semin mecmuası, s. 265

¹⁸⁹ Fihrisi'l-Hidiviyye, IV, 214

¹⁹⁰ Camüatu'r-Riyad K.hanesi, Fihrisu'l- Mahtutat IV, 61 Riyad

¹⁹¹ Zebîdî'nin günümüze başlığıyla sunduğumuz eserlerini şu kaynaklardan tesbit ettik:

Cebertî, *A.g.e.*, II, 111-112

Kettânî, *A.g.e.*, I, 141-143, 214., 216, 398- 413, II, 49-51

Sıddık b. Hasan Han, *A.g.e.*, III, 18-19

Bağdat'lı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifin*, II, 347

Bağdat'lı İsmail Paşa, İzahu'l-meknun zeylu Keşfi'z-zunun, I, 15, 18, 19, 31, 55, 78, 101, 120, 130, 156, 174, 192, 210, 284, 298, 300, 316, 325, 329, 380, 398, 405, 414, 574, 575, 579, 580, 581, II, 45, 99, 105, 117, 240, 252, 362, 365, 408, 464, 469, 533, 601, 648, 670, 682, 725

Hayreddin Zirikî, el-A'lâm, VII, 297-298

Salahaddin el-Müneccid, *A.g.e.*, s. 21-26

Abdülfeţah Ebu Gudde, *A.g.e.*, s. 167- 172

Prof. Dr. Suat Yıldırım, *A.g.m.*, s. 39-50

4. *Bulûğu aksa 'l-edeb bi şerhi delâili 'l-kureb*
5. *Cezvetu 'l-iktibas fî nesebi beni 'l-Abbâs*
6. *Cüz 'ün fî hadisi "ismah yusmah lek".*
7. *Cüz 'ün fî tahkiki 's-sâlâti 'l-vustâ.*
8. *Cüz 'ün fî tahrîci hadisi "nime 'l-idamu 'l-hall".*
9. *Cüz 'ün fî tahrîci hadisi "ye 'huzu haza 'l-ilme min kulli halefîn udûluh".*
10. *Ebvâbu 's-seâde ve selasilu 's-siyade.*
11. *Ed-Durretu 'l-mudîyye fî 'l-vasiyyeti 'l-Murtadiyye ala 't-Târikati 'l-Nakşebendiyye*
12. *Elfiyetü 's-sened.*
13. *el-Emâli 'l-Hanefiyye.*
14. *Erbeûne hadisen fî 'r-rahme..*
15. *el-Erbeûne 'l-mütelifi fî mâ verede minel ehâdisi fî yevmi arefe.*
16. *Esânidu 't-turuki 's-selase*
17. *el-Fecru 'l-Babili fî tercemeti 'l-babili*
18. *Fevâidu Vâcibati 'l-İslam*
19. *Halavetu 'l-fânid fî irsâli halaveti 'l-esânid.*
20. *el-Hediyyetü 'l-mürtadiyye fî 'l-müselseli bi 'l-evveliyiye.*
21. *Hüsnü 'l-muhadara fî âdabi 'l-bahsi ve 'l-münazara.*
22. *İ'lâmu 'l-'alâm bi menâsiki hacci Beytillâhi 'l-haram.*
23. *el-İbtihâc fî zikri emri 'l-hâc.*
24. *İcazetun li ehli Kusemtîne*
25. *İcazetun li ehli 'r-Râşidiyye*
26. *el-İhtilaf bi savmi 's-sitti min şevval*
27. *İhtisaru meşyehat Ebi Abdillâh el-Beyânî:*
28. *el-İkdu 'l-cevheriyyu 's-semin fî 'l-hadisi 'l-müselseli bi 'l-Muhammediyyîn.*
29. *el-İkdu 's-semîn fî hadisi 'utlubu 'l-ilme veleev bi 's-Sîn'*
30. *el-İkdu 's-semin fî ricali 'l-hirkati ve 'z'zikri ve 't-telkîn.*
31. *el-İkdu 's-semîni 'l-ğâl fî zikri eşyahi zevi 'l-efdâl*
32. *İklîlu 'l-cevahiri 'l-ğaliye fî rivayeti 'l-ehâdisi 'l-âliye*

33. İkraru 'l-ayn bi zikri men nusibe ile 'l-Haseni ve 'l-Huseyn.
34. İnâletu 'l-münâ fî surri 'l-künâ
35. İncazu va'di 's-sâil fî şerhi hadisi Ummi Zer'in mineş 'şemâil
36. İrşadu 'l-ihvan ile 'l-ahlâki 'l-hisân
37. el-İs'af bi 'l-hadisi 'l-müsellesi bi 'l-eşraf
38. İs'âfu 'l-asfiya bi selâsili 'l-evliya
39. İtahfu seyyidi 'l-hayy bi selâsili beni Tayy.
40. Kalensüvetu 't-tâc fî ba'di ehâdisi Sahibi 'l-isrâ ve 'l-mirac
41. el-Kavlü 'l-mebtût fî tahkiki lafzati 'yâkut'
42. el-Kavlü 's-sahih fî merâtibi 't-ta'dili ve 't-tecrih
43. Keşfu 'l-ğita 'anis's-salâti 'l-vustâ.
44. Keşfu 'l-lisâm 'an âdâbi 'l-îmani ve 'l-İslam.
45. Kevseriyyu 'n-neb' li fetan cevheriyyi 't-tab'
46. Laktatu 'l-'aclân fî 'leyse bi 'l-imkân ebda' mimma kân.
47. Laktetu 'l-leâli mine 'l-cevâhiri 'l-ğavali
48. Me'ârifu 'l-ebrâr fîma li 'l-kûna ve 'l-elkabi mine 'l-esrar
49. Me'ucemu şuyuhi şeyhi 's-Seccâdeti 'l-Vefâiyye
50. el-Meka'idu 'l-'indiyye fî 'l-meşayihî 'n-Nakşebendiyye.
51. Menâkibu eshâbi 'l-hadis
52. el-Mevâhibu 'l-celîle fîmâ yete'alleku bi 'l-hadisi 'l-evveliyye.
53. Mînhatu 'l-füyüdâti 'l-vefiyye fîma fî sûreti 'r-Rahmani min esrârî 's-sıfati 'l-ilahiyye
54. Mu'cemu şuyuhi 'l-allame 'Abdirrahman el-Echûri'
55. el-Murabbâ 'l-kâmilî fîmen revâ 'ani 'l-Bâbilî
56. Müselâtu 'l-hâfız Murtedâ ez-Zebîdî
57. en-Nef'hatu 'l-kudsiyye bi vâsıtati 'l-bid'ati 'l-'Ayderusiyye
58. Nesku 'l-ğavali min tahrîci 'l-avâli
59. Nisbetu 's-seyyid Muhammed efendi İbn Havvâ
60. er-Ravdu 'l-mü'telif fî tahrîci hadisi 'yehmilü haza 'l-ilme min külli halef'
61. Ref'u nikabi 'l-hafa âmmen intema ilâ Vefâ ve Ebi 'l-Vefâ.

62. *er-Refu 'l-kelel ani 'l-ilel*
63. *Refu 'ş-şekvâ ilâ âlimi 's-sirri ve 'n-necvâ.*
64. *Reşfetu 'l-müdâmi 'l-mahtûmi 'l-bikrî min safveti zülâli siyağî 'l-Kutbi 'l-Bekrî*
65. *Reşfu selâfi 'r-rahik fî nesebi Hadrati 's-Siddîk.*
66. *Risaletun fî tabakati 'l-huffâz*
67. *Risâletun fî tahkiki kavli Ebi 'l-Haseni 'ş-Şâzelî.*
68. *Risaletun fî tahkiki lafzi 'l-icâze*
69. *Risâletun fî usuli 'l-hadis.*
70. *Risâletun fî usûli 'l-mu 'ammâ.*
71. *Risâletun fî 'l-menâsi ve 'sıffîn.*
72. *Şerhu elfiyyeti 's-sened.*
73. *Şerhu seb 'i siyağî 'l-müsemma bi delâili 'l-kurb li 's-seyyid Mustafa el-Bekrî*
74. *Şerhu selâsi siyağ li Ebi 'l-Haseni 'l-Bekri.*
75. *Şerhu 's-sadr fî esmâi ehli 'l-Bedr*
76. *Şerhun alâ hizbi 'l-berr li 'ş-Şâzeli*
77. *Şerhun alâ hutbeti 'ş-şeyh Muhammed el-Becîrî el-Burhânî alâ tefsiri sureti Yûnus*
78. *et-Ta 'likatu 'l-celile alâ muselselâti İbn Akîle*
79. *et-Tağrid fî 'l-hadisi 'l-müselseli yevme 'l-id.*
80. *et-Tahbir fî 'l-hadisi 'l-müselsel bi 't-tekbîr.*
81. *Tahricu ehâdisi hayri 'l-enâm*
82. *Tahricu ehâdisi 'l-erbâin en-Neveviyye.*
83. *Tefsirun alâ sureti Yûnus.*
84. *et-Teftiş fî ma 'na lafzi 'dervîş'.*
85. *et-Tekmile alâ şerhi Hizbi 'l-Bekrî li 'l-Fâkîhî.*
86. *Tenşîku kalâidi 'l-minen fî tahkîki kelâmi 'ş-Şâzelî Ebi 'l-Hasen.*
87. *Tuhfetu 'l-Vedud fî hatmi Süneni Ebî Davud.*
88. *Urcûzetun fî 'l-fıkh.*
89. *Zehru 'l-ekmâmi 'l-münşakki 'an cüyubi 'l-ilham bi şerhi 's-sığati seyyidi Abdisselâm*

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSLERLE İSTİŞHADDA TAKİP ETTİĞİ USUL

Bu bölümde Zebîdî'nin eserine istişhad amacıyla aldığı hadisleri kaynakları, güvenilirlik durumları ve ğaribu'l-hadis açısından değerlendirdikten sonra hadislerle istişhad usulunu ele alacağız. Müellif, muhaddis olmasının etkisiyle olsa gerek bu eserinde –önceden de belirttiğimiz gibi- çok hadis kullanmıştır. İlk göze çarpan nokta müellifin büyük ölçüde İbnu'l-Esir'in "*en-Nihâye fi ğaribi'l-hadis*" adlı meşhur ğaribu'l-hadis kitabından istifade etmesidir. Çoğu zaman hadisleri naklederken İbnü'l-Esir'in kullandığı ifadeleri olduğu gibi eserine almıştır. Müellif eserinin mukaddimesinde esas aldığı kitapları zikrederken İbnu'l-Esir'in "*en-Nihâye fi ğaribi'l-hadis*"ini de zikretmiştir. Muhtemelen bu sebeple *en-Nihâye*'deki ifadeleri naklederken –diğer kaynaklar için yaptığı gibi- kaynak gösterme ihtiyacı duymaz. Sadece bazı yerlerde "İbnu'l-Esir şöyle dedi" türü işretlerde bulunur. Eseri ikinci defa tahkik eden Ali Şiri'nin, *en-Nihâye*'den nakledilen tüm hadisleri *en-Nihâye* ile karşılaştırarak gözden geçirdiği anlaşılmaktadır. Zira kimi zaman *en-Nihâye*'de yer alan farklılıkları dipnotta göstermiştir. Ama, Zebîdî'nin *en-Nihâye*'den bu tür aynen nakilde bulunduğuna işaret ettiğine rastlamadık. Dolayısıyla kitapta hadis nakli esnasında yer alan ifadelerin önemli bir kısmı aslında İbnu'l-Esir'e ait olmakla birlikte buna işaret etmemesi sebebiyle tümü Zebîdî'nin ifadeleri şeklinde görülmektedir. Burada hemen şunu belirtelim ki İbnu'l-Esir *en-Nihâye*'de zikrettiği hadislerin tahririni yapmamıştır. Eserin tahkikli baskılarında da hadislerin kaynaklarının gösterilmediği tesbit edilmiştir. Nitekim iki ayrı tahkikli baskıda *en-Nihâye*'nin sadece dil açısından bir kritiğe tabi tutulduğu görülmektedir. Zebîdî –hem *en-Nihâye*'den naklettiği hadislerde hem de onda yer almayanlarda- hadisleri değişik kalıplar halinde zikretmiştir.

Görüldüğü kadarıyla müellif hadisleri zikrederken genellikle belirli kalıplar kullanmaktadır. Aşağıda bunlar ele alınacaktır. Burada Zebîdî'nin çoğu zaman hadisler kaynaklarda yer alan lafızlarıyla bazen de hadisin manasını nakletmekle iktifa ettiğine işaret etmeliyiz. Bazen hadisleri kaynaklarda yer alan meşhur lafızlarla değil de temel hadis kaynakları dışındaki eserlerde yer alan lafızlarıyla zikrettiği de görülmektedir. Ayrıca o, hadislerle ilgili yorumlar da yapmıştır.

A. HADİS NAKLİNDE KULLANDIĞI LAFIZLAR

Müellif eserinde genellikle hadisleri “وجاء في الحديث ، وفي الحديث” (Hadiste şöyle geçmektedir, hadiste şöyledir) ifadeleriyle nakletmiştir. Kimi zaman bu ifade “قد” ve “لقد” eklenerek veya “حديث” kelimesi izafet terkibi içerisinde, muzâf olarak kullanılmıştır. Bu durumda “وفي حديث النبي” “وفي حديث خير”

“وفي حديث تميم الداري” “و في حديث الكسوف” “وقد جاء في حديث أعرابية” gibi izafet ya bir şahısa yahut bir olaya yapılmıştır.

Çoğunlukla nakiller sözü edilen kalıplarla yapılmıştır.

Müellif çok olmamakla birlikte hadisleri “وأما ما روى أبو داود”¹⁹² “وروى المسور”¹⁹³ örneklerinde görüldüğü gibi “روى” yahut “بن مخزومة”¹⁹⁴ “فأخرجه الترمذي في التفسير”¹⁹⁵ “بن مخزومة”¹⁹⁶ fiilleriyle de nakletmektedir.

Bunların dışında “ومن ذلك حديث أبي هريرة”¹⁹⁷ yine “ومنه الحديث”¹⁹⁸ ifadeleriyle hadis naklettiği de görülmektedir. Hz. Peygamber'in bir sıfatını naklederken de “وفي صفته” dedikten sonra konuyla ilgili

¹⁹² Zebîdî, *Tacu 'l-arus*, I, 144

¹⁹³ A.g.e. I, 147

¹⁹⁴ A.g.e. I, 123

¹⁹⁵ A.g.e. I, 125

¹⁹⁶ A.g.e. I, 126

¹⁹⁷ A.g.e. I, 251

¹⁹⁸ A.g.e. I, 244

hadisi zikretmiştir. Bir fıkhi-luğavi görüş naklederken de “استفتى عمر النبي صلى الله عليه “ ve “وحجتهم قوله صلى الله عليه وسلم”¹⁹⁹ diyerek nakilde bulunmuştur. Bir ayet-i kerimeyi zikrettikten sonra sebab-i nüzulunu anlatırken “نزلت في” dedikten sonra “وجعل قوله “فقسم رسول الله صلى الله عليه وسلم” demıştır²⁰⁰. Bir vezinle ilgili olarak “هى رسول الله صلى الله “ diye nakilde bulunmuştur. Bir başka yerde “عليه وسلم أن يصلي الرجل وهو زناء”²⁰¹ diyerek nakilde bulunmuştur.

Hadisler bazen bir olaya bazen de bir kişiye nisbet edilmiştir. Olaya nisbet edilirken ilgili olayın bilinmemesi dışında büyük bir problem yoktur. Ancak kişilere nisbet edildiği zaman hadisin o kişiye ait olduğu veya onun sadece hadisin ravisi olduğu hususunun karışma ihtimali sözkonusu olabilmektedir. Bu durumu örneklerle açıklamaya çalışalım.

İlk hadis: “وقد جاء في حديث جرير: بين نخلة وضالة وسدرة وآءة” şeklinde “Cerir’in hadisi” diye nitelenerek zikredilmiştir. Daha sonra iki hadis “وفي حديث علي رضي الله عنه لقد سمعته يقول: ليضربنكم على الدين عودا كما ضربتموه عليه بدءا” şeklinde, bir diğer hadis “وفي حديث عائشة رضي الله عنها أنها قالت: في اليوم الذي بدئ فيه رسول الله صلى الله “ tarzında nakledilmiştir. Bu hadislerdeki ortak özellik, hadislerin “حديث فلان” diye belli bir şahısa nisbet edilmiş olmalarıdır.

İkinci ve üçüncü örneklerde sözlerin kime ait olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim “سمعته” ifadesi Hz. Ali’ye aittir. Diğer örnekte de “أما قالت” ifadesi sözün Hz. Aişe’ye ait olduğunu göstermektedir. Bu durumda “حديث علي” diye zikredilen hadiste söz Hz. Peygamber’e, “حديث عائشة” diye zikredilen hadiste ise söz Hz. Aişe’ye aittir. Halbuki her ikisinde de hadis kelimesi sahabiye izafe edilmiştir. Burada her iki hadis içerisinde yer alan ifadelerden sözün kime ait olduğu anlaşılsa da her zaman bu tür ifadeler bulunmamaktadır. Bu durum ise sözün kime ait olduğunu anlama noktasında karışıklığa sebep olabilmektedir.

¹⁹⁹ A.g.e. I,220

²⁰⁰ A.g.e. I,216

²⁰¹ A.g.e. I,169

İlk örnekte sözün kime ait olduğu hususunda herhangi bir alamet söz konusu değildir. Nitekim bu hadiste yer alan sözlerin Hz. Peygamber'e mi yoksa Cerir'e (r.a.) mi ait olduğu anlaşılamamaktadır. Bunu öğrenmek ancak araştırma sonucu hadisin metnine ulaşınca mümkün olabilmektedir. Bu hadisin diğer bir rivayeti Abullah el-Bekri el-Endelusi'nin "*Mu'cemu ma's-tacem*" adlı eserinde şu şekilde yer almaktadır: "قدم جرير بن عبدالله البجلي على النبي صلى الله عليه وسلم فقال: أين متلك قال: بأكناف ييشة بين" ²⁰² "نخلة وضالة" Her ne kadar Zebîdî'nin naklettiği metni aynısı olmasa da bahis konusu sözlerin Cerir'e (r.a.) ait olduğu anlaşılmaktadır.

"و في حديث أنس وذكر البصرة: إياك وسباخها وكلاءها" ieklindeki nakilde de 'Enes (r.a.) hadisi' ifadesi yer almaktadır²⁰³. Okuyucunun ilk bakışta bunu -öteki hadiste olduğu gibi- Hz. Enes'in sözü olarak anlaması tabiidir. Hatta "وذكر البصرة" ifadesi sanki Hz. Enes'in Basra'yı anlatırken bu sözleri söylediğini ima eder gibidir. Ancak, hadisin Ebu Davud'un *Sünenin*'de Hz. Peygamberin sözü olarak nakledildiğini görmekteyiz. Hadis ravi sahabiye nisbet edilmişse de sözler Efendimize (s.a.) aittir. Eserde buna benzer başka örnekler de bulunmaktadır.²⁰⁴

Burada tezimizi merfu hadisleri tahrir etmekle sınırladığımız için tahrir kısmında yer alan bu türden hadislerin merfu, tahrir kısmına almadıklarımızın ise maktu olduklarına işaret etmeliyiz.

İbnu'l-Esir'in hadis sözlüğü diye telif ettiği eserinde yer alan hadislerin başka eserlere değiştirilmeden nakledilmesinin bazı sıkıntılara sebep olduğu görülmektedir. İbnu'l-Esir'in eserine araştırmacılar genellikle anlamını bilmedikleri bir hadisteki ğarip kelimeleri öğrenmek amacıyla müracaat etmekte ve söz konusu problemle karşılaşmamaktadır. Ancak *Tâcu'l-Arus* gibi ansiklopedik bir sözlükte ondan yapılan nakillerde meselenin boyutlarının değiştiğini görmekteyiz. Bu durum yaygın ve

²⁰² Abullah el-Bekri el-Endelusi, *Mu'cemu ma's-tacem*, III, 854

²⁰³ A.g.e. I, 238

²⁰⁴ A.g.e. I, 273

herkesin kullandığı eserlerde hadis diye nakledilen sözlerin temel hadis kaynaklarındaki asıllarıyla karşılaştırılmasının gerekliliğini göstermektedir.

B. HADİSLERİ NAKİL ŞEKLİ

Hadislerin naklinde isnadlı hadise rastlanmamıştır. Hadislerin metinleri verilmiştir.

Müellifin, hadislerin metinlerini genellikle tam lafızlarıyla naklettiği görülmektedir. Ancak bazen lafzın bir kısmının nakledilmesi ile yetinilmiştir. Kimi zaman da lafız hiç zikredilmeden hadisin manasına işaret edilmiştir. Hatta bunun için ihbari cümleler kullanıldığı da olmuştur. Bu durum aşağıda örnekleriyle ele alınacaktır.

1. METNİ TAM OLARAK NAKLEDİLEN HADİSLER

Zebîdî genellikle hadisleri tam olarak nakletmektedir. Burada Zebîdî'nin genellikle hadisleri zikrederken manası anlaşılacak şekilde nakilde bulunduğu işaret etmeliyiz. O, bazen manayı açıklayıcı kısmı metin olarak aktarmadığında hadisin anlamını “حديث كذا” diyerek yahut küçük açıklamalarda bulunarak belirtir. Bunun zıddı yani hadisin anlaşılamadığı durumlarla da karşılaşmak mümkündür.

Burada hadis görüldüğü gibi tam olarak metniyle nakledilmiştir.²⁰⁵ “من كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار”

“أن رجلاً أعتق ستة مملوكين عند موته لم يكن له مال غيرهم فدعاهم رسول الله صلى الله عليه وسلم فجزأهم أثلاثاً ثم أقرع بينهم فأرق أربعة وأعتق اثنين”²⁰⁶

الحديث المشار إليه الذي وقع فيه ذكر سبأ فأخرجه الترمذي في التفسير عن فروة بن مسيك “المرادي قال: أتينا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلت: يا رسول الله ألا أقاتل من أدبر من قومي. من أقبل منهم؟ فأذن لي في قتالهم وأمرني فلما خرجت من عنده سألت عني: ما فعل الغطيفي؟ فأخبرني أني قد

²⁰⁵ A.g.e. I, 118

²⁰⁶ A.g.e. I, 125

رسول الله أن الله عز وجل أراد بقوله الآية اللأطهار وذلك أن ابن عمر لما طلق امرأته وهي حائض واستفتى عمر رضي الله عنه النبي فيما فعل قال مره فليراجعها فإذا طهرت فليطلقها فتلك "العدة التي أمر الله تعالى أن يطلق لها النساء" şeklinde bütünüyle nakledilmiştir.²¹¹

Genel yaklaşım bu şekilde olmakla birlikte bazı hadislerin luğavi açıdan ihtiyaç duyulmadığı halde tümüyle nakledildiği de olmuştur. Nitekim "أن رجلا قص عليه رؤيا" hadisi açıklayıcı bir mana ihtiva etmemektedir.²¹² "فاستاء لها ثم قال: خلافة نبوة ثم يؤتي الله الملك من يشاء أن يهوديا أتى النبي صلى الله عليه وسلم" kelimesini açıklarken²¹³ "مشيئة" فقال إنكم تذكرون وتذكرون فتقولون ما شاء الله وشئت فأمرهم النبي بأن يقولوا ما شاء الله ثم "شئت" hadisini nakletmesi bunun başka bir örneğini teşkil etmektedir.

2. METNİNİN BİR BÖLÜMÜ NAKLEDİLEN HADİSLER

Bazan müellif sadece hadis metnlerinin bir bölümünü nakletmekle yetinmektedir. Bu nakillerin bir kısmı, eksik nakledilmesine rağmen anlaşılabilirken diğer kısmı böyle olmayıp anlam bütünlüğüne sahip değildir. Bu sebeple hadisin anlaşılma problemi vardır. Bu durum aşağıda iki ayrı başlık altında incelenecektir.

a. Metninin Bir Bölümü Nakledilmekle Beraber Manası Anlaşılan Hadisler

"حديث تميم الداري أنهم ركبوا البحر ثم أرفؤوا إلى الجزيرة"²¹⁴ ve hemen ardında yer alan "في حديث أبي هريرة في القيامة: فتكون الأرض كالسفينة المرفأة في البحر تضربها الأمواج" hadisler kısmen nakledilmiş olmalarına rağmen anlaşılma problemi söz konusu değildir. Ancak bunlar sayıca azdır. Bir bölümü nakledilip anlaşılmayanlar daha çoktur.

b. Metninin Bir Bölümü Nakledilmekle Beraber Manası Anlaşılmayan Hadisler

²¹¹ A.g.e. I,220

²¹² A.g.e. I,175

²¹³ A.g.e. I,185

²¹⁴ A.g.e. I,163

ولن “²¹⁵ ” وفي حديث عائشة رضي الله عنها قالت : في اليوم الذي بُدئ فيه رسول الله “²¹⁶ تجزئ عن أحد بعدك²¹⁷ طراً علي من القرآن “²¹⁸ ” وقد قنأ لوها “²¹⁹ ”
hadisleri bu türe örnek teşkil etmektedirler.

Sözü edilen hadisler bu halleriyle okunduklarında anlamları kavranamamakta ve lafızlarını anlamlandırabilmek için kaynaklara müracaat etme ihtiyacı duyulmaktadır. İlk hadiste Hz. Aişe Resulullah (s.a.)’in sonunda vefat ettiği hastalığa yakalandığı ilk gün yanına geldiğini ve kendisinin baş ağrısından şikayet ettiğini, Efendimiz (s.a.)’in de ona karşı “benim başım” diye teselli edici şekilde cevap verdiğini kaynaklardan öğreniyoruz.²¹⁹ Eğer efendimiz (s.a.)’in “قال بل أنا يا عائشة وارأساه” sözü de nakledilseydi herhalde problem kalmazdı. İkinci hadiste ise “ولن تجزئ” ifadesini bir sahabe küçük yaşta kurban ettiği bir deve için kullanmış ve o sahabiden sonra kimse için bu durumun sözkonusu olamayacağını yani o yaşta kesilen devenin başkaları için kurban olamayacağını ifade etmiştir.²²⁰ Bir sonraki hadis Tabarani’nin *el-Mucemu’l-Kebir*’inde²²¹ şöyle yer alır: “إنه طراً علي حزبي من القرآن فكرهت أن اقطعه حتى افرغ منه” Bunu Efendimiz (s.a.) ashabının geç kalmasını merak etmesi üzerine gecikme sebebini açıklamak amacıyla söylemiştir. Son hadis ise Hz. Ebu Bekir’in sakalıyla ilgili bir yorumdur. Hz. Enes, Efendimiz (s.a.)’in Medine’ye göç ettiğinde ashabı arasında en yaşlı kişinin Hz. Ebu Bekir olduğunu belirtmiş, onun aklaşmış olan sakallarının rengini kına ile değiştirdiğini ve böylece kızılaştığını ifade etmiştir.

Bir kaç kelime fazla nakledilmiş olsaydı bu hadislerin kolaylıkla anlaşılacağı ortadadır.

²¹⁵ A.g.e. I,111

²¹⁶ A.g.e. I,126

²¹⁷ A.g.e. I,199

²¹⁸ A.g.e. I,225

²¹⁹ Buharî, Ahkâm, 51

²²⁰ Buharî, İydeyn 5; Müslim, el-Edâhî, 4

²²¹ Tabarâbnî, *el-Mucemu’l-kebir*, I,220, XVII,41

3. MANASI NAKLEDİLEN HADİSLER

Bazı hadislerin metni nakledilmemiştir. Bu hadisler çok fazla değildir. “كانت تكرر في الحديث ذكر”²²² “العرب تسمى النبي الصابيء لأنه خرج من دين قريش إلى الإسلام الفبيء على اختلاف تصرفه وهو ما حصل للمسلمين من أموال الكفار من غير حرب ولا جهاد”²²³

الآية نزلت في أموال بني النضير حين نقضوا العهد وجلوا عن أوطانهم إلى الشام فقسم رسول الله صلى الله عليه وسلم أموالهم من النخيل وغيرها من الوجوه التي أراه الله تعالى أن يقسمها”²²⁴ metinlerinde hadisler nakledilmemiş, hadise işaret etmekle yetinilmiştir. Başka ifadeyle hadisin sadece anlamı zikredilmiştir.

C. HADİSLERİN KAYNAK VE GÜVENİLİRLİK DURUMLARI

Kaynakları itibariyle değerlendirmeye çalıştığımız 215 merfu hadisin sadece 110’u dokuz kaynak kitapta yer almaktadır. Bunların kaynaklara göre dağılımı ise şöyledir:

Sahih-i Buhari de 48 , *Sahih-i Müslim*’de i 58 hadis mevcuttur. Muttafakun aleyh olanların sayısı ise 34’tür. Sünenlerden Ebu Davud’da 42, Tirmizi’de 37, Nesâi’de 27 , İbn Mâce’de 33 hadis bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde 105 , Darimi’de 24, *Muvatta*’da 11 hadis yer almaktadır.

Concordance’ın kapsadığı dokuz kitap dışındaki kaynaklarda yer alan hadislerin sayısı 30’dur. Diğer garibu’l-hadislerde de mevcut olan 42 rivayetin ise hadis kaynaklarında yerini tesbit edemedik. Bu tabloya bakarak hadislerin seçiminde kaynaklarının etkili olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte müellif iki hadisin sıhhatine işaret eden ifadeler kullanmıştır: “وأما الحديث المتفق على صحته الذي رواه عقبة بن عامر الجهني رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: إياكم

²²² Zebîdî, *Tacu’l-arus*, I,191

²²³ A.g.e. I,214

²²⁴ A.g.e. I,216

²²⁵”والدخول على النساء، فقال رجل من الأنصار: يا رسول الله أفأريت الحمء؟ فقال: الحمء الموت (Ukbe b. Amir el-Cüheni’nin (r.a.) rivayet ettiği ve sıhhatinde ittifak edilmiş olan hadiste Nebi (s.a.) şöyle buyurmuştur: ‘Kadınların yanına girmeyiniz.’ Ensardan birisi şöyle dedi: Ey Allah’ın elçisi kocanın akrabalarının kadının yanına girmesine ne dersiniz? O da: ‘Kocanın akrabaları ölümdür’ dedi). Başka bir yerde de şöyle demiştir: والهنئة بالهمز جاء ذكرها في صحيح الإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري في باب ما يقول “بعد التكبير عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يسكت بين التكبير والهنئة (kelimesi hemzelidir. İmam Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî’nin sahihinde ‘Tekbirden sonra ne okunacağına dair bölüm’de zikredilmiştir. Ebu Hureyre’den (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: Resulullah (s.a.) tekbir ve kırâet arasında susardı. Dedi ki: Zannedersem kısa bir süre susardı) Müellif ilk hadisin sahih hatta muttefakun aleyh olduğu yönünde bilgi vermiştir. İkinci örnekte de hadisin Buhari’nin sahihinde geçtiğini vurgulamıştır. Bunların dışında hadislerin sıhhatiyle ilgili başka yoruma rastlanmamıştır.

Hadislerin kaynaklarıyla ilgili bazı hadisler hariç bilgi verilmemiştir. Buhari ile ilgili az önce zikredilen örneklerden başka rastladığımız şu örnekler vardır. فأخرجه الترمذي في التفسير عن فروة بن مسيك المرادي قال: أتينا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلت: يا رسول الله ألا أقاتل من أدبر من قومي بمن أقبل منهم؟ فأذن لي في قتالهم وأمرني ²²⁶”وأما ما روى أبو داود أن الكفار قالوا لسلطان الفارسي: لقد علمكم نبيكم كل شيء حتى ²²⁷”الخراءة

D. HADİSLERİN GARİBU’L-HADİS LİTERATÜRÜYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Zebîdî, İbnu’l-Esir’in *en-Nihaye fi Garib’l-hadisi*’inden istifade ettiğini mukaddimesinde belirtmiştir. Eserine aldığı hadislerin hemen hepsi *en-Nihaye*’de yer

²²⁵ A.g.e. I, 140

²²⁶ A.g.e. I, 123

²²⁷ A.g.e. I, 144

almaktadır. İncelediğimiz hadisleri garibu'l hadis kaynaklarından İbn Sellam (v.223/838), İbn Kuteybe (v.276/889), ve Hattabi (v.388/998) Zemaşşeri (v.538/1144) ve İbnu'l-Esir'in (v.606/1210) konuyla ilgili eserleriyle mukayese ettik. Hadislerin tüm bu eserlerde olup olmadıklarını inceledik.

Araştırmamızın konusu olan 213 hadisten sadece 12 tanesi adı geçen garibu'l-hadis eserlerinde yer almamaktadır. Garibu'l-hadis eserlerinde bulunan hadislerin 4 tanesi dışında tümü *en-Nihaye fi garibi'l-hadis*'te mevcuttur.

Hadislerde bazı kelimeler diğer garibu'l-hadis eserlerindeki kelimelerden farklı kullanılmıştır. Örneğin *Tâc*'da bir hadiste “بَاء” şeklinde geçen kelime *en-Nihaye*'de “بَاء” olarak, yine *Tâc*'da “فِيحْلُونَ” kelimesi, *en-Nihaye*'de “فِيحْلُونَ” diye yer almaktadır.

E. HADİSLERİN YORUMLARI

Zebîdî kimi hadislerle ilgili kısa şerh veya yorumlar yapmaktadır. Hadislerde yer alan sözlük maddelerinin dışında bazı açıklamalara yer vermişse de genellikle açıklamalar sözlük maddeleriyle ilgilidir. Bu açıklamaların da bir kısmı Zebîdî'ye ait bir kısmı ise ona ait değildir.

Müellif kendisine ait olmayan açıklamaları İbnu'l-Esir'den veya İbn Manzur'dan almışsa çoğunlukla kaynak veya şahıs adı belirtmemiştir. İbnu'l-Esir ve İbn Manzur dışında kimselerden nakilde bulunduğu ise umumiyetle kaynağını göstermiştir. Kimi zaman ‘İbnu'l-Esir şöyle dedi’ şeklindeki ifadelerle karşılaşılabilir da bu pek nadirdir. Yine nadiren ‘Lisan’da şöyledir’ ibarelerini görmek de mümkündür. Zebîdî'nin hadisleri *en-Nihaye*'den ve *Lisanu'l-arab*'dan naklederken genellikle açıklamaları da olduğu gibi aldığını söyleyebiliriz. Sadece bazı nakillerde ufak değişiklikler yaptığı bu değişikliklerin ise iki üç kelimeyi geçmediği görülmektedir.

Hadiste geçen sözlük maddesiyle ilgili kendisine ait olan açıklamaları bulmakta oldukça zorlandık. Zira, hemen her hadisten sonra kimi uzun kimi kısa olan

açıklamaları incelediğimizde kendisine ait açıklamaların çok az olduğunu bunların genellikle İbnu'l-Esir'e yahut müellifin kendi beyanıyla başkalarına ait olduğu tesbit edilmiştir. Müellif kendisine ait olan ifadeleri 'قلت' diyerek zikretmiştir. Ancak bu pek nadirdir ve hadisle ilgili –başkasına ait- açıklamalar nakledildikten sonra gelmektedir. Yani herhangi bir kimseye nisbet edilmeyen hadisin anlamı veya hadisteki kelimenin anlamı şudur şeklindeki ifadeler müellife ait değildir. Çoğunlukla ya İbnu'l-Esir'e veya İbn Manzur'a aittir. Müellifin 'قلت' ifadesi aynı zamanda bu sözcüğü kullanmadığı yerlerdeki açıklamaların kendisine ait olmadığına işaret etmesi sebebiyle de dikkat çekmektedir. İbn'ül-Esir'in *en-Nihaye fi ġaribi'l-hadis* ile İbn Manzur'un *Lisanu'l-arab*'ından yararlandığını mukaddimede belirten Zebîdî böylece kendisine ait olan açıklamalarla önceki kaynaklardan aldığı açıklamaları ayırma yoluna gitmiştir. Öyleyse 'قلت' demiyorsa ifadelerin İbnu'l-Esir'e ait olması normaldir. Ancak mukaddimeyi okumayan ve eseri nadiren kullananlar bu noktayı gözden kaçırabilir ve hadisleri müellifin açıkladığını zannedebilir.

Zebîdî'ye ait olduğuna kanaat getirdiğimiz şu ifadeleri örnek olarak verelim:

”وفي الحديث من عرض عرضنا له ومن مشى على الكلاء ألقيناه في النهر“²²⁸ Bu hadisten sonra uzun bir açıklama yer alır. Kimseye nisbet edilmeden hadisten hemen sonra zikredilen bu açıklama İbn Manzur'a aittir.²²⁹ Bu açıklamanın ardından şu ifadeler yer alır: ”قلت: وهو مجاز كما يرشده كلام الأساس“ (Derim ki: o (kela') *el-Esas*'ın ifadesinden de anlaşıldığı gibi mecazdır) Burada müellif -Zemahşeri'nin emsâl (meseller) alanında yazılmış *el-Esas* adlı eserindeki ifadeleri de göz önünde bulundurarak- hadiste yer alan ve nehir kenarı anlamına gelen sözün (كلاء) mecazi olduğunu, hadisteki nehir kelimesinin Allah'ın yasakları olduğundan buradaki 'كلاء' nın bu yasaklara yaklaşma anlamını taşıdığını anlatmıştır.

²²⁸ A.g.e. I,254

²²⁹ Bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-arab*, I, 146

وفي حديث عمر رضي “ Zebîdî'nin açıklamasının yer aldığı bir başka yer şöyledir: ²³⁰ “قلت لعله في المدبغة” “الله عنه: وآدم في المنية أي في الدباغ Bir diğer örnek de Ebu Hureyre عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يسكت بين “ Bu hadisten sonra bazı nakillerden sonra قلت: والوجه الذي صح به إبداهما هاء يصح به إبداهما همزة ولا سيما بعد ما “ kendisi şöyle der: ²³¹ “صحت الرواية والله أعلم ikisini hemze olarak değiştirmek de doğrudur özellikle rivayet sahih olduktan sonra böyle yapılabilir). ²³²

Bu ifadelerin, Zebîdî'ye ait olduğunu *en-Nihaye* başta olmak üzere diğer ğaribu'l-hadis eserlerini ve *Lisanu'l-arab*'ı taramak suretiyle tesbit etmeye çalıştık. Zor olan ifadelerin bu eserlerde olup olmadığını tesbit etmeye çalışmaktı. *Lisanu'l-arab* ve ğaribu'l-hadis eserlerinde hadisi açıklayan ifadeler *Tâcu'l-arus*'daki gibi yer almamışsa Zebîdî'nin ifadeleri olduğuna hükmettik ve hadis ihtiva eden ve müellifin istifade ettiği kitaplar *Lisanu'l-arab* veya ğaribu'l-hadis eserleri olabilir diye düşündük.

Kitaptaki ilk hadiste “ أن النبي صلى الله عليه وسلم نفل في البدأة الربع وفي الرجعة الثلث ” ²³³ müellif hadisin hemen ardından, şu açıklamada bulunur: “ أراد بالبدأة ابتداء سفر الغزو، “وبالرجعة القفول منه (Bed'e ile savaş yolculuğunun başlamasını Rec'a ile de savaştan dönüşü kasdetmiştir). Bu açıklama hadisteki “البدأة” ve “الرجعة” kelimelerinin anlamlarıyla ilgili olarak yapılmıştır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu ifadeler İbnu'l-Esir'e aittir. ²³⁴ Bu hadisten sonraki hadis ve onunla ilgili olarak yapılan izah şöyledir: “ في حديث علي رضي الله عنه لقد سمعته يقول ليضربنكم على الدين عوداً كما ضربتموهم عليه بدأ ” Sonrasında şu ifadelere yer verilmektedir: “أي أولاً يعني العجم والموالي” (Yani ilk başta,

²³⁰ A.g.e. I, 254

²³¹ A.g.e. I, 289

²³² Müellife ait diğer açıklamalar için bkz. A.g.e. I, 276

²³³ Zebîdî, A.g.e., I, 110

²³⁴ İbnu'l-Esir, *En-Nihaye fi ğaribi'l-hadis*, I, 103

Acemleri ve köleleri kastediyor). Bu da İbnu'l-Esir'e ait bir ifadedir.²³⁵ Diğer bir hadise bakalım: “وفي حديث عائشة رضي الله عنها أنها قالت في اليوم الذي بدئ فيه رسول الله قال ابن الأثير: يقال متى” Bu hadisten sonra şu ifadelerle karşılaşıyoruz: “بدئ فلان؟ أي متى مرض يسأل به عن الحي والميت (İbnu'l-Esir şöyle dedi: Filancaya ne zaman başladı? Ne zaman hastalandı demektir. Bununla ölü ve diri hakkında soru edilir) Yine başka bir hadiste benzer bir durumla karşılaşıyoruz: “أبوء بنعمتك علي وأبوء”²³⁶ Burada da “Nihaye'de olduğu gibi” cümlesiyle işarette bulunmuştur.

Dikkat edilirse ilk iki hadisten sonra Zebîdî açıklayıcı ifadelerin İbnu'l-Esir'e ait olduğunu belirtmemiş daha sonraki iki örnekte ise ifadelerin İbnu'l-Esir'e ait olduğunu açıklamıştır. Bunun sebebini öğrenmek için İbnu'l-Esir'e nisbet ettiği ifadelerle ona nisbet etmeden naklettiği ifadelerini karşılaştırdığımızda somut bir fark bulamadık. Zebîdî, İbnu'l-Esir'den yaptığı nakillerin çok azını sahibine nisbet etmiştir.

Hadisi Uzunca Şerhetmesi

Daha önce müellifin hadislere kısa açıklamalar getirdiğini bahsetmiştik. Bir yerde ise hadisi açıklarken nakillerle dolu uzun bir şerh yazdığını tesbit ettik. “وفي حديث” “العقيقة عن الغلام شاتان مكافأتان (Akika hadisinde erkek çocuk için iki benzer koyun kesilir). Bu hadisten sonra kaydedilen açıklamalara bakalım: “بفتح الفاء قال ابن الأعرابي: “مشتهتان، وقيل متقاربتان وقيل مستويتان وتكسر الفاء عن الخطابي واختار المحدثون الفتح ومعنى متساويتان كل واحدة منهما مساوية لصاحبها في السن فمعنى الحديث: لا يعق إلا بمسنة وأقله أن يكون جذعاً كما يجزئ في الضحايا قال الخطابي: وأرى الفتح أولى لأنه يريد شاتين قد سوى بينهما أي مساوي بينهما قال وأما الكسر فمعناه أنهما متساويتان فيحتاج أن يذكر أي شيء ساويا وإنما لو قال متكافئتان كان الكسر أولى وقال الزنجشري لا فرق بين المكافئتين والمكافأتين لأن كل واحدة إذا كافأت أختها فقد كوفت فهي مكافئة ومكافأة أو يكون معناه معادلتان لما يجب في الزكاة والأضحية

²³⁵ İbnu'l-Esir, *En-Nihaye fi ġaribi'l-hadis*, I, 103

²³⁶ Zebîdî, *A.g.e.*, I, 111

²³⁷ Zebîdî, *Tac*, I, 117

من الأسنان قال ويحتمل مع الفتح أن يراد مذبوحتان من كافاً الرجل بين البعيرين إذا نحر هذا ثم هذا
 ”معاً من غير تفريق كأنه يريد يذبحهما في وقت واحد وقيل تذبح إحداهما مقابلة الأخرى²³⁸
 Görüldüğü gibi bir hadiste geçen kelimenin manası için uzunca açıklama yapmıştır.

F. İSTİŞHAD AMACI DIŞINDA NAKLEDİLEN HADİSLER

Tâcu'l-arus'un bir mu'cemin şerhi olması sebebiyle içinde yer alan hadislerin istişhad için kullanıldığını görüyoruz. Müellif açıkladığı bir kelimenin hadiste yer alması durumunda o hadisi zikretmiştir. Zikrettiği bu hadisi ve hadiste geçen kelimeyi açıklayıcı ifadeler zikretmiştir. Böylece kelime için hadisle istişhad yanında hadisi de açıklamıştır .

Eseri incelerken bu amaç dışında da hadis nakledilmiş olduğuna şahit olduk. Örneğin, bir maddede şahıslarla ilgili bilgi verirken rivayet ettiği hadisi zikretmiştir. Hadisin zikredilme sebebi bahsi geçen kişinin bu hadisi rivayet etmesidir. Bu kişi Züheyr b. Abdullah b. Ebu Cebel adında bir sahabidir. Bu sahabinin Buhari'nin *Sahihi*'nde şöyle bir hadisi vardır: “من اقتنى كلباً لا يغني عنه زرعاً ولا ضرعاً نقص كل يوم من عمله قيراط” Zebîdî eserinde شأ maddesinde bu hadisin ravisi olan sahabiden bahsederken zikretmiştir.²³⁹ Hz. Peygamber'in Abdullah b. Ömer'e (r.a.) boşanmış olduğu eşini temizlendikten sonra boşaması gerektiğini emrettiği hadisi de “قرء” kelimesinin anlamını açıklarken İmam Şafii'nin görüşünü ispat etmek için öne sürdüğünü zikretmiştir.²⁴⁰ İbn Lece' adında bir şairin hayatını ve şiirlerini anlatırken dedeye nisbet edilmeyi bahis konusu yapmış ve “أنا النبي لا كذب أنا ابن عبد المطلب” (Ben peygamberim bunda yalan yoktur. Ben Abdulmuttalibin oğluyum) hadisini zikretmiştir.²⁴¹ “نوء” maddesini açıklarken de “من قال سقينا بالنجم فقد آمن بالنجم وكفر”

²³⁸ A.g.e. I, 234

²³⁹ A.g.e. I, 183

²⁴⁰ A.g.e. I, 220

²⁴¹ A.g.e. I, 244

”بالله“ hadisini yağmuru yıldızların yağdırdığına yahut yıldız vesilesiyle yağmurun yağdığına inanmanın hükmünü açıklamak için zikretmiştir.²⁴²

Bunların dışında istiṣhad ile ilgili olmayan hadise rastlamadık.

G. HADİS LAFIZLARININ KAYNAKLARDAKİ LAFIZLARLA KARŞILAŞTIRILMASI

Zebîdî'nin nakilleri, genellikle meşhur hadis kaynaklarında yer alan metinlerle aynıdır. İnceleme esnasında böyle olmayan metinlerin varlığı tesbit edilmiştir. Bu noktada Zebîdî'nin bir hadis hafızı sayıldığını, hadis imlâ meclislerinde hadisleri senedleri ve metinleriyle beraber ezberinden nakleden bir râvi olduğunu göz önünde bulundurmalıyız.

Meşhur Ummu Zer' hadisini ele alalım. Zebîdî'nin naklettiği lafız şöyledir: “كنت لك كأي زرع لأم زرع في الألفة والرفاء لا في الفرقة والخلاء” Bu hadisi kaynaklarda inceledik –hadisin zikredildiği madde ‘رفأ’ dir- ‘في الألفة والرفاء لا في الفرقة والخلاء’ kısmını bulamadık. Hadis kaynaklarda ‘كنت لك كأي زرع لأم زرع’ kısmıyla vardır. Geri kalan ve istiṣhad edilen kelimenin yer aldığı kısmın kaynağını tesbit edemedik.

Kaynaklarda yer almayan lafızlardan öte kaynaklardakine muhalif lafızlar vardır. Örneğin “حديث خير أنه حرم الحمر الأهلية فجفؤوا القذور” hadisi geçmektedir. Kaynaklarda hiç bir hadiste ‘جفأ’ kökünden gelen bir fiile rastlamadık. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu hadisin tüm rivayetlerinde –ki çok rivayeti olan bir hadistir- kelime ‘كفأ’ şeklindedir. Hadis bu şekliyle garibu'l-hadis eserlerinde yer almıştır. Zebîdî diğer türlü de rivayet edilmiştir demiştir ama kaynaklarda yer almadığına dair bir şey söylememiştir. Burada dikkatimizi çeken diğer nokta ‘كفأ’ maddesinde bu fiilin hadisteki anlamını nakladerken bu hadisten bahsetmemiş olması ve hiç bir rivayetiyle istiṣhad etmemiş olmasıdır.

²⁴² A.g.e. I, 269

Anladığımız kadarıyla Zebîdî garibu'l-hadislerden nakil yaparken bu tür şeylere dikkat etmemiştir. Diğer dikkat çekici bir örnek 'انطلق أخفاء من الناس' hadisi hakkında İbnu'l-Esîr'in 'Onu Buhari ve Müslim'de okuduk' sözünü yorumsuz nakletmesidir. Buhari'de okuduk ifadesi mutlak olduğundan Buharî'nin Sahih'i anlaşılmaktadır. Halbuki böyle bir hadis Buharî'nin Sahihinde yoktur. Bir çok kimseye Buhârî'nin Sahihi'ni okuma icâzeti veren, hadisleri senedleriyle hıfzeden bir muhaddis olarak Zebîdî'nin bu hataya düşmesi düşündürücüdür.

Zebîdî 'هَمْز' maddesinde "الحمو الموت" hadisini zikretmiştir. Bu hadis de kaynaklarda 'حمو' şeklinde yer almıştır. 'حمء' şeklinde garibu'l-hadisler dışında hiç bir kaynakta 'hemzeli' olarak tesbit edemedik.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÂCU'L-ARÛS'TA YER ALAN HADİSLERİN TAHRİCİ

- ١- أن النبي صلى الله عليه وسلم نفل^١ في البداية الربع وفي الرجعة الثلث^٢ [١١٠]
- ٢- ليضربنكم على الدين عوداً كما ضربتموهم عليه بدأ^٣ [١١٠]
- ٣- في حريم البدء^٤ خمسة وعشرون ذراعاً^٥ [١١١]
- ٤- وفي حديث عائشة رضي الله عنها (أنها قالت) : في اليوم الذي بُدئ^٦ فيه رسول الله^٧ [١١١]
- ٥- من بطأ^٨ به عمله لم يسرع به نسبه^٩ [١١٥]
- ٦- وفي حديث علي فقام إلى شاة بكيء فحلبها^{١٠} [١١٦]
- ٧- نحن معاشر الأنبياء فينا بكء^{١١} [١١٦]
- ٨- من استطاع منكم الباءة فليتزوج فإنه أغض للبصر وأحصن للفرج ومن لم يستطع فعليه بالصوم فإنه له وجاء^{١٢} [١١٦]
- ٩- أبوء لك بنعمتك علي وأبوء^{١٣} بذنبي^{١٤} [١١٧]
- ١٠- فقد باء به أحدهما^{١٥} [١١٧]

١ جاء في الترمذي و الدارمي بلفظ (كان ينفل في البداية الربع)

٢ الترمذي، السير ١٢؛ ابن ماجه، الجهاد ٣٤؛ المسند ٣١٩/٥؛ الدارمي، السير ٤٢

٣ الزبار في مسنده البحر الرخار ١٨/٣ - رقم ٧٦٤؛ مسند أبي يعلى ٣٢٢/١ - رقم ٣٩٩؛ أمالي المحامي ١٩٥٠، ٣

٤ في المستدرک علی الصحیحین (حرم البئر النادی)

٥ الدارقطني، السنن ٢٢٠/٤؛ المستدرک علی الصحیحین ١٠٩/٤؛ البيهقي السنن الكبرى ١٦٦/٦، وابن أبي شيبه المصنف ٣٨٩/٤

٦ في المسند (في اليوم الذي بدأ فيه) (ثم بدئ يوجهه الذي مات فيه) ولم أجد (بدئ) و (بدأ) في باقي الكتب واللفظ الذي جاء به

الريدي في سنن البيهقي الكبرى ١٥٣/٨

٧ البخاري، الأحكام ٥١، المرضي ١٦؛ ابن ماجه، الجنائز ٤٩؛ المسند ١٤٤، ٢٢٨/٦؛ الدارمي، المقدمة ١٤

٨ جاء لفظ (بطأ) فقط في صحيح مسلم وفي باقي الكتب الأخرى بلفظ (أبطأ) إلا في الدارمي والمسند في إحدى الروايات (بيطو)

٩ مسلم، الذكر ٣٨؛ الترمذي، القراءات ١٠؛ ابن ماجه، المقدمة ١٧؛ المسند ٢٠٢، ٤٠٦/٢؛ سنن الدارمي، المقدمة ٣٢

١٠ المسند ١٠١/١

١١ لم أجد الحديث

١٢ البخاري، الصوم ١٠، النكاح ٣؛ مسلم، النكاح ١؛ أبو داود، النكاح ١؛ الترمذي، النكاح ١؛ النسائي، الصيام ٤٣، النكاح ٣؛

ابن ماجه، النكاح ١؛ المسند ٣٧٨/١، ٤٢٤، ٤٢٥، ٤٣٢، ٤٤٧؛ الدارمي، النكاح ٢

١٣ في الترمذي (وأعترف بذنوبي)

١٤ البخاري، الدعوات ٢١٠؛ أبو داود، الأدب ١٠١، ١٠٠؛ الترمذي، الدعوات ١٥؛ النسائي، الاستعاذه ٥٧؛ ابن ماجه الدعاء

١٤؛ المسند ١٦٦٦٢، ١٦٦٨١، ٢٢٥٠٤

١٥ بخاري الأدب ٧٣؛ مسلم الإيمان ١١١؛ الترمذي الإيمان ١٦؛ المسند ١٨، ٢٣، ٤٧، ٤٤، ٤٧، ٦٠، ١١٢، ١١٣، ١٤٢،

الموطأ الكلام ١

- ١١- أنه كان بين حيين من العرب قتال وكان لأحد الجيين طول على الآخر فقالوا: لا نرضى إلا أن نقتل بالعبد منا الحر منكم، بالمرأة الرجل، فأمرهم النبي صلى الله عليه وسلم أن يتباوعوا^{١٦} [١١٧]
- ١٢- من كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار^{١٧} [١١٨]
- ١٣- ويسمى كناس الثور الوحشي مباءة، وكذلك المعطن ويستعمل للغنم أيضاً كما في الحديث^{١٨} [١١٨]
- ١٤- الجراحات بواء^{١٩} [١١٨]
- ١٥- في صفة النبي ﷺ عاري الشدأتين^{٢٠} [١٢١]
- ١٦- في الأنف إذا جدع الدية وإن جدعت ثنودته فنصف العقل^{٢١} [١٢١]
- ١٧- ماذا في الأمرين من الشفاء: الصبر والثفاء^{٢٢} [١٢٢]
- ١٨- خلق جوجو آدم من كتيب ضريبة^{٢٣} [١١٢]
- ١٩- من محمد رسول الله إلى الأقيال العباهلة من أهل حضرموت بإقام الصلاة وإيتاء الزكاة على التبعة شاة والتمية لصاحبها وفي السيوب الخمس لاخلاط ولا وراط، ولا شناق ولا شغار، ومن أجى فقد أرى، وكل مسكر حرام^{٢٤} [١٢٣]
- ٢٠- وقومه جرآء عليه^{٢٥} [١٢٥]

١٦ لم أجد الحديث

١٧ البخاري، العلم ٣٨، الجناز ٣٣، الأنبياء ٥١، الأدب ١٠٩، مسلم، المقدمة ٣، ٤؛ أبو داود، علم ٤٤، الترمذي، فتن ٧٠، علم ١٣، المناقب ١٩؛ ابن ماجة، المقدمة ٤؛ المسند ١/٧٨، ٢٩٣، ٣٢٣، ٤٠٥، ٤٣٦، ٤٥٤، ٤١٠/٢، ٤١٣، ٤٦٩، ٥١٩، ٣/٨٠، ١٣، ٩٨، ١١٣، ١١٦، ١٧٦، ٢٠٣، ٢٠٩، ٢٢٣، ٣٠٣، ٤٢٢، ١٠٠/٤، ١٠٦، ٢٠١، ٢٤٥، ٢٥٢، ٥/٢٩٢، ٤١٢، ٥٦، الدارمي، المقدمة ٢٥، ٤٦

١٨ الحديث الذي تحدث عنه الزبيدي -والله أعلم- هو هذا: عن جابر بن سمرة قال أمرنا رسول الله صلى الله عليه وسلم أن نتوضأ من لحوم الإبل وأن لا نتوضأ من لحوم الغنم وأن نصلي في مباءة الغنم ولا نصلي في أعطان الإبل؛ المسند ٣/٤٠٤، ٤٠٥، ٤/٥٤٠، ٨٥، ٨٦، ٣٠٣، ١٥٠، ١١٢/٥، ١٠٢، ١١٢، ٥٤، ٥٥٠

١٩ لم أجد الحديث

٢٠ الطبراني في المعجم الكبير ١٥٦/١٢٢ ولفظه الثدين بدل من الشدأتين، وكذلك عند البيهقي في شعب الإيمان ١٥٥/٢

٢١ أبو داود، الديات ١٨ بلفظ (وقضى رسول الله صلى الله عليه وسلم في الأنف إذا جدع الدية كاملة وإذا جدعت ثنودته فنصف العقل)

٢٢ السنن الكبرى للبيهقي ٣٤٦/٩

٢٣ لم أجد الحديث

٢٤ المعجم الكبير للطبراني ٤٨/٢٢؛ البيهقي في شعب الإيمان ١٥٩/٢

٢٥ مسلم، صلاة المسافرين ٢٩٤ (جرآء عليه قومه)؛ المسند ٤/١١٢ (قومه عليه جرآء)

- ٤٠- إن خالد بن الوليد بالغميم في خيل لقريش طليعة فخذوا ذات اليمين، فوالله ما شعر بهم خالد حتى إذا هم بقترة الجيش وبركت القصواء عند الثنية فقال الناس حل حل فقالوا: خلأت القصواء فقال: ما خلأت القصواء وما ذاك لها بخلق ولكن حبسها حابس الفيل^{٥٣} [١٤٨]
- ٤١- كنت لك كأبي زرع لأم زرع^{٥٤} في الألفة والرفاء لا في الفرقة والخلاء^{٥٥} [١٤٨]
- ٤٢- نهى عن صوم الدأداء^{٥٦} [١٤٩]
- ٤٣- ليس عُفر الليالي كالدأدئ^{٥٧} [١٤٩]
- ٤٤- ادرؤوا الحدود بالشبهات^{٥٨} [١٥٠]
- ٤٥- حديث أبي بكر: صادف درء السيل سيل يدفعه يهضبه طوراً وطوراً يمنع^{٥٩} [١٥٠]
- ٤٦- قول أبي يزيد السائب بن يزيد الكندي : كان النبي صلى الله عليه وسلم شريكي فكان خير شريك لا يشاري ولا يماري ولا يداري^{٦٠} [١٥٢]
- ٤٧- السلطان ذو تُدرأ وفي بعض الروايات ذو تدرأة بالهاء^{٦١} [١٥٢]
- ٤٨- وفي حديث الدجال : فيه دفأ^{٦٢} [١٥٣]
- ٤٩- أتني بأسير يرعد فقال لقوم : اذهبوا به فادفوه فذهبوا به فقتلوه فوداه رسول الله ﷺ أراد الإدفاء من الدفء^{٦٣} [١٥٤]

٥٢ سبق تخريجه في الحاشية رقم ٤٣

٥٣ البخاري، الشروط ١٥، الجهاد ٥٩؛ أبوداود، الجهاد ١٥٦؛ المسند ٣٢٣، ٣٢٩/٤

٥٤ ينتهي الحديث في كلا الروايتين عند هذا اللفظ ولم أجد باقي الحديث ولا لفظ (الخلاء)

٥٥ البخاري، النكاح ٥١٨٩؛ مسلم، فضائل الصحابة ٩٢

٥٦ لم أجد الحديث

٥٧ لم أجد الحديث

٥٨ الترمذي، الحدود ٣

٥٩ الخطيب في المتفق والمفترق ١/ ٤٧٦ رقم ٢٥٢؛ البيان والتعريف للحسيني ٩/٢

٦٠ أبو داود، الأدب ١٧ (تداري)؛ ابن ماجه، التجارات ٦٣ (يداري)؛ المسند ٤٢٥/٣ (تداري)

٦١ لم أجد الحديث

٦٢ المسند ٢٩١/٢

٦٣ مصنف ابن أبي شيبة ٤٧٠/٥

- ٥٠- أي داء أدوى من البخل أي عيب أقبح منه^{٦٤} [١٥٥]
- ٥١- حديث توبة كعب بن مالك وأرجأ رسول الله ﷺ أمرنا أي أخره^{٦٥} [١٥٩]
- ٥٢- قالت امرأة جاءت تسأل عن ابنها إن أرزأ ابني فلن أرزأ أحبابي^{٦٦} [١٦٢]
- ٥٣- حديث سراقه بن جعشم: فلم يرزآني شيئاً^{٦٧} [١١٥]
- ٥٤- أتعلمين أنا ما رزأنا^{٦٨} من ماءك شيئاً^{٦٩} [١١٥]
- ٥٥- لو لا أن الله لا يحب ضلالة العمل ما رزيناك^{٧٠} عقلاً^{٧١} [١٦٢]
- ٥٦- حديث تميم الداري أنهم ركبوا البحر ثم أرفؤوا إلى الجزيرة^{٧٢} [١٦٣]
- ٥٧- عن أبي هريرة : في القيامة فتكون الأرض كالسفينة المرفأة في البحر تضربها الأمواج^{٧٣} [١٦٣]
- ٥٨- أن رجلاً شكاً إليه التعزب فقال له : عف شعرك ففعل فارفأ^{٧٤} [١٦٣]
- ٥٩- حديث النبي صلى الله عليه وسلم أنه نهي أن يقال بالرفاء والبنين وإنما نهي عنه كراهية إحياء سنن الجاهلية لأنه كان من عادتهم ولهذا سن فيه غيره^{٧٥} [١٦٤]
- ٦٠- حديث أم زرع كنت لك كأبي زرع في الألفة والرفاء^{٧٦} [١٦٤]
- ٦١- حديث عائشة فبت ليلتي لا يرقأ لي دمع^{٧٧} [١٦٤]
- ٦٢- نهي رسول الله ﷺ أن يصلي الرجل وهو زناء أي حاقن^{٧٨} [١٦٩]

٦٤ البخاري، الخمس ١٥، المغازي ٧٣؛ المسند ٣٠٧/٣

٦٥ البخاري، المغازي ٧٩؛ مسلم، التوبة ٥٣؛ المسند ٤٥٨/٣

٦٦ لم أجده بهذا اللفظ، ووجدته عند أبي داود، بلفظ (فلن أرزأ حياي) الجهاد ٢٤٨٨

٦٧ البخاري، مناقب الأنصار ٤٥؛ المسند ١٧٥/٤

٦٨ واللفظ في المسند هكذا (والله ما رزأناك شيئاً)

٦٩ البخاري، تميم ٦؛ مسلم، مساجد ٣١٢؛ المسند ٣٤٣/٤

٧٠ اللفظ عند أبي داود هكذا (ضلالة نمل ما رزيناكم عقلاً)

٧١ أبو داود، الأقضية ٢١

٧٢ مسلم، فتن ١١٩؛ أبو داود، الملاحم ١٥؛ المسند ٦/٤١٨، ٤١٧، ٤١٢، ٣٧٤، ٣٧٣ (فقدفتهم الريح إلى جزيرة) (فألجأهم)

٧٣ الأصبهاني، العظمة، ٨٢٤/٣

٧٤ لم أجد الحديث

٧٥ ابن ماجه، نكاح ٢٣؛ المسند، ٢٠١/١، ٤٥١/٣؛ الدارمي، النكاح ٦

٧٦ البخاري، الشهادات ١٥، المغازي ٣٤؛ مسلم، فضائل الصحابة ٩٢، لم أجد في كليهما اللفظ الذي استشهد به الزبيدي (في

الألفة والرفاء)

٧٧ البخاري، ٢٦٦١، ٤١٤١، ٤٧٥٠؛ مسلم، التوبة ٥٦؛ المسند ١٩٤/٦

٧٨ ابن ماجه، طهارة ١١٤ وليس فيه لفظ حاقن

٦٣- أنه كان لا يجب من الدنيا إلا أزناها^{٧٩} [١٦٩]

٦٤- فزنّوا عليه الحجارة^{٨٠} [١٦٩]

٦٥- أن النبي ﷺ قال إن الإيمان بدا غريبا وسيعود كما بدا فطوبى للغرباء إذا فسد الناس والذي نفس أبي القاسم بيده ليزوأن^{٨١} الإيمان بين هذين المسجدين كما تأرز الحية

في جحرها^{٨٢} قلت وفي رواية ليأرزن بدل ليزوأن [١٦٩]

٦٦- عن فروة بن مسيك المرادي قال أتينا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلت يا رسول الله ألا أقاتل من أدبر من قومي بمن أقبل منهم فأذن لي في قتالهم وأمرني فلما خرجت من عنده سأل عني ما فعل الغطيفي فأخبرني قد سرت قال فأرسل في إثري فردني فأتيته وهو في نفر من أصحابه فقال ادع القوم فممن أسلم منهم فاقبل منه ومن لم يسلم فلا تعجل حتى أحدث إليك قال فأنزل في سبأ ما أنزل فقال رجل يا رسول الله وما سبأ؟ أرض أو امرأة؟ قال ليس بأرض ولا امرأة ولكنه رجل ولد عشرة من اليمن فتيامن مهم ستة وتشاءم منهم أربعة فأما الذين تشاءموا فلخم وجذام وغسان وعاملة وأما الذين تيامنوا فالأزد والأشعريون وحمير وكندة ومذحج وأنمار فقال رجل يا رسول الله صلى الله عليه وسلم وما أنمار قال: الذين منهم خثعم وبجيلة قال أبو عيسى هذا حديث حسن (غريب)^{٨٣} [١٧١]

٦٧- كأنما يضرب جلده بالسلاية^{٨٤} [١٧٤]

٦٨- أن رجلا قص عليه رؤيا فاستاء لها ثم قال: خلافة نبوة ثم يؤتي الله الملك من يشاء

قال أبو عبيد أراد أن الرؤيا ساءته فاستاء لها^{٨٥} [١٧٥]

٦٩- سواء^{٨٦} ولود خير من حسناء عقيم^{٨٧} [١٧٧]

٧٩ لم أجد الحديث

٨٠ لم أجد الحديث

٨١ قد جاء في المسند (ليأرزن) كما ذكره المؤلف

٨٢ المسند ١٨٤/١

٨٣ أبو داود، الحروف والقراءات ١؛ الترمذي تفسير القرآن ٣٤

٨٤ المسند ٢٢/١، وليس فيه لفظ (السلاية)

٨٥ أبو داود، كتاب السنة ٩؛ الترمذي الرؤيا عن رسول الله ٩؛ المسند ٤٤، ٥٠/٥

٨٦ في مصنف عبد الرزاق (سوداء)

٨٧ عبد الرزاق، المصنف ١٦١/٦؛ والطبراني في المعجم الكبير ٤١٦/١٩

- ٧٠- فما سوا عليه ذلك أي ما قال له أسأت ^{٨٨} [١٧٧]
- ٧١- لا تسلم ابنك سياء، قال ابن الأثير تفسيره في الحديث أنه الذي يبيع الأكفان ويتمنى موت الناس ^{٨٩} [١٧٩]
- ٧٢- أن رجلا قال لبعيره شأ لعنك الله فنهاه النبي صلى الله عليه وسلم عن لعنه ^{٩٠} [١٧٩]
- ٧٣- حديث أم معبد: لا تشنؤه الطول ^{٩١} [١٨٢]
- ٧٤- حديث علي رضي الله عنه ومبغض يحمله شنآني على أن يبهتي ^{٩٢} [١٨٢]
- ٧٥- عن زهير بن عبد الله عن الرسول صلى الله عليه وسلم من اقتنى كلبا ^{٩٣} [١٨٣]
- ٧٦- عن عائشة: عليكم بالمشنيئة النافعة ^{٩٤} التلبينة تعني الحساء ^{٩٥} [١٨٤]
- ٧٧- عن كعب يوشك أن يرفع عنكم الطاغون ويفيض فيكم شءان الشتاء ^{٩٦} [١٨٤]
- [
- ٧٨- أن يهوديا أتى النبي صلى الله عليه وسلم فقال إنكم تندرون ^{٩٧} وتشركون فتقولون ما شاء الله وشئت فأمرهم النبي صلى الله عليه وسلم بأن يقولوا ما شاء الله ثم شئت ^{٩٨} [١٨٥]
- ٧٩- أنا وأتقياء أمتي برآء من التكلف ^{٩٩} [١٨٩]

٨٨ لم أجد الحديث

٨٩ لم أجد الحديث

٩٠ مسلم الزهد ٧٤

٩١ طبراني المعجم الكبير ١٠٥/٧؛ الحاكم المستدرک، ١١/٣

٩٢ المسند ١٦٠/١

٩٣ البخاري، الحرف ٣، بدء الخلق ١٧، الذبائح ٦؛ مسلم مساقاة ٥٧، ٥٤، ٥٣، ٥٢، ٥١، ٥٠؛ الترمذي الصيد ١٧؛ النسائي،

الصيد ١٤، ١٣، ١٢؛ ابن ماجه، الصيد ٢؛ المسند ١٥٦، ١١٣، ١٠١، ٦٠، ٤٧، ٣٧، ٤٨، ٤٤، ٥ / ٢٢٠، ٢١٩؛ الدارمي، الصيد ٢،

الموطأ، الاستئذان ١٢، ١٣

٩٤ جاء في سنن ابن ماجه (عليكم بالغيض النافع)

٩٥ ابن ماجه، الطب ٥

٩٦ لم أجد الحديث

٩٧ جاء في الرواية عند النسائي (تدردون)؛ وفي المسند (تجعلون لله ندا)

٩٨ النسائي، الإيمان ٩؛ المسند ٧٢/٥، ٣٩٣، ٣٧١/٦

٩٩ كشف الخفاء، ٢٣٧/١ وقال فيه: قال النوري ليس بثابت

٨٠- كانت العرب تسمي النبي صلى الله عليه وسلم الصابئة^{١٠٠} لأنه خرج من دين

قريش إلى الإسلام^{١٠١} [١٩١]

٨١- لتعودن فيها أسودا صبا^{١٠٢} [١٩١]

٨٢- إن هذه القلوب تصدأ كما تصدأ الحديد^{١٠٣} [١٩٢]

٨٣- فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم يخرج من ضئضئ هذا قوم يقرؤون القرآن^{١٠٤}

[١٩٤]

٨٤- عن عمر رضي الله عنه قال: أعطيت ناقة في سبيل الله فأردت أن أشتري من

نسلها أو قال من ضئضئها^{١٠٥} قال النبي صلى الله عليه وسلم دعها حتى تجيء يوم

القيامة^{١٠٦} [١٩٥]

٨٥- قوله صلى الله عليه وسلم لا تستضيؤوا بنار أهل الشرك^{١٠٧} [١٩٧]

٨٦- عن علي رضي الله عنه لم يستضيؤوا بنور العلم^{١٠٨} [١٩٨]

٨٧- طراً علي من القرآن^{١٠٩} [١٩٩]

٨٨- إن الشيطان قال ما حسدت ابن آدم إلا على الطسأة والحقوة وهي النخمة والهيضة

^{١١٠} [٢٠٠]

٨٩- وإن كان نشر أرض يسلم عليها صاحبها فإنه يخرج منها ما أعطي نشرها ربع

المسقوي وعشر المظمئي المظمئي الذي تسقيه السماء^{١١١} [٢٠٤]

١٠٠ لفظ البخاري (فذهبوا بي إلى هذا الذي يقال له الصابئ ففعل كذا وكذا فوالله إنه لأسحر الناس من بين هذه وهذه) ولفظ المسند

(أين هذا الرجل الذي تدعونه الصابئ)

١٠١ البخاري، التيمم ٤؛ مسلم، فضائل الصحابة ١٣٢، المسند ٤٣٤/٤، ١٧٤/٥

١٠٢ المسند ٤٧٧/٣

١٠٣ مسند الشهاب ١٩٩/٢؛ البيهقي، شعب الإيمان، ٣٥٣/٢؛ الخطيب تاريخ بغداد ٨٥/١١

١٠٤ البخاري، المغازي ٦١، التوحيد ٢٣، الأنبياء ٤٦؛ مسلم، زكاة ١٤٣؛ أبو داود، السنة ٢٧، النسائي، الزكاة ٧٩، تحريم الدم ٢٥

؛ المسند ٤٠٦٨/٣، ٧٣

١٠٥ في مجمع الزوائد والمعجم (ضيضها)

١٠٦ مجمع الزوائد ١٠٩/٤؛ المعجم الأوسط ٧٠/٢

١٠٧ النسائي، زينة ٥١؛ المسند ٩٩/٣

١٠٨ الأصبهاني، حلية الأولياء، ٨٠/١

١٠٩ أبو داود، شهر رمضان ٩؛ ابن ماجة، إقامة الصلاة ١٧٨؛ المسند ٩٣٤٣/٤

١١٠ لم أجد الحديث

١١١ المصنف لعبد الرزاق ٣٧٤/١٠

٩٠- عن عبد الرحمن بن عوف قال عبأنا النبي صلى الله عليه وسلم بيدرا ليلاً^{١١٢}]
[٢٠٦

٩١- أن أبا سفيان استأذن على النبي ﷺ فحجبه ثم أذن له فقال له ماكدت تأذن
لحجارة الجلهمتين فقال يا أبا سفيان أنت كما قال القائل كل الصيد في جوف
الفرا^{١١٣} [٢٠٩]

٩٢- لو أن رجلاً اطلع في بيت قوم بغير إذنه ففقتوا عينه لم يكن عليهم شيء^{١١٤}]
[٢١١

٩٣- الفيء على ذي الرحم أي العطف عليه ولا رجوع إليه بالبر^{١١٥} [٢١٤]
٩٤- جاءت امرأة من الأنصار بابنتين لها فقالت يا رسول الله صلى الله عليه وسلم
هاتان ابنتا فلان قتل معك يوم أحد وقد استفاء عمهما مالهما وميراثهما^{١١٦}]
[٢١٤

٩٥- حديث عمر رضي الله عنه فلقد رأيتنا نستفيء سهمانها^{١١٧} [٢١٤]
٩٦- مثل المؤمن كخامة الزرع تفيئها^{١١٨} الريح مرة هنا ومرة هنا^{١١٩} [٢١٥]
٩٧- إذا رأيتم الفيء على رؤوسهن-يعني النساء- مثل أسنمة البخت فأعلموهن أن لا
تقبل لهن صلاة^{١٢٠} [٢١٥]

٩٨- الآية نزلت في أموال بني النضير حين نقضوا العهد وجلوا عن أوطانهم إلى الشام
فقسم رسول الله صلى الله عليه وسلم أموالهم من النخيل وغيرها من الوجوه
التي أراه الله تعالى أن يقسمها فيها^{١٢١} [٢١٦]

١١٢ الترمذي، جهاد ٧

١١٣ كشف الخفاء ١٥٩/٢

١١٤ البخاري، الديات ١٥، ٢٣؛ مسلم، الأدب ٤٣ (حل لهم أن يفقتوا عينه)؛ أبو داود، الأدب ١٢٦؛ النسائي، القسامة ٤٨، ٤٧،
؛ المسند ٢/٥٣٣، ٥٢٧، ٤٢٨، ٤١٤، ٢٤٣ (ففقت عينه)

١١٥ المسند ٤/٢٩٩

١١٦ أبو داود، الفرائض ٤

١١٧ البخاري، المغازي ٣٥

١١٨ في المسند هكذا (مثل المؤمن مثل خامة الزرع من حيث انتهى الريح كفتها فإذا سكنت اعتدلت)

١١٩ البخاري، المراضى ١، التوحيد ٣١؛ مسلم، صفات المنافقين وأحكامهم ٥٨؛ المسند ٢/٥٢٣، ٤٥٤/٣، ١٤٢/٥، ٢٨٦/٦

الدارمي الرقاق ٣٦

١٢٠ لم أجد الحديث

٩٩- عن عمر رضي الله عنه أنه دخل على النبي صلى الله عليه وسلم فكلمه ثم دخل

أبو بكر رضي الله عنه على تهيئة ذلك أي على أثره^{١٢٢} [٢١٧]

١٠٠- أقرؤكم أبي^{١٢٣} [٢١٨]

١٠١- حديث أبي في سورة الأحزاب إن كانت لتقارئ سورة البقرة أو هي أطول أي

تجاريها مدى طولها في القراءة^{١٢٤} [٢١٨]

١٠٢- عن ابن عباس أنه كان لا يقرأ في الظهر والعصر^{١٢٥} [٢١٩]

١٠٣- أكثر منافقي أمي قراؤها^{١٢٦} [٢١٩]

١٠٤- ودلت سنة رسول الله ﷺ أن الله عز وجل أراد بقوله الآية اللأطهار وذلك أن ابن

عمر لما طلق امرأته وهي حائض واستفتى عمر رضي الله عنه النبي ﷺ فيما فعل

قال مره فليراجعها فإذا طهرت فليطلقها^{١٢٧} [٢٢٠]

١٠٥- القرء الحيض وحجتهم قوله ﷺ دعي الصلاة أيام أقرائك^{١٢٨} أي أيام حيضك^{١٢٩}

[٢٢٠]

١٠٦- إن جاءت به قضيء العين فهو لهلال^{١٣٠} [٢٢٣]

١٠٧- أنه ﷺ كان يقمأ إلى منزل عائشة كثيراً أي يدخل^{١٣١} [٢٢٤]

١٠٨- عمرو بن قميئة شاعر كسر رباعية النبي ﷺ يوم أحد^{١٣٢} [٢٢٥]

١٠٩- وقد قنأ لوها^{١٣٣} [٢٢٥]

١١٠- لو يعلم الشارب قائما ماذا عليه لاستقاء ما شرب^{١٣٤} [٢٢٥]

١٢١ أبو داود، الخراج ٢٢

١٢٢ لم أجد الحديث

١٢٣ لم أجد الحديث

١٢٤ المسند ١٣٢/٥ (لتعادل سورة البقرة)

١٢٥ النسائي، الخيل ١٠؛ المسند ٢٤٩/١

١٢٦ المسند ١٧٥/٢، ١٥١/٤، ١٥٥

١٢٧ بخاري، الطلاق ٤٣، ٤٢؛ مسلم، ١٠٩٤/٢، ١٠٩٣، ٢٠١١

١٢٨ جاء في المسند (دعي الصلاة أيام حيضك)

١٢٩ المسند ٤٢/٦، ٢٦٢

١٣٠ مسلم، اللعان ١١؛ النسائي، الطلاق ٣٧، ٣٨؛ المسند ٢٣٨/١، ١٤٢/٣

١٣١ لم أجد الحديث

١٣٢ لم أجد الحديث

١٣٣ البخاري، مناقب الأنصار ٤٥؛ المسند ١٩٨/٣، ٢٢٣

- ١١١- الراجع في هبته كالراجع في قيئه^{١٣٥} [٢٢٦]
- ١١٢- من ذرعه القيء وهو صائم فلا شيء عليه ومن تقيأ^{١٣٦} فعليه الإعادة^{١٣٧} [٢٢٦]
- ١١٣- تقيء الأرض أفلاذ كبدها^{١٣٨} [٢٢٦]
- ١١٤- فنظر إليهم فقال من يكافئ هؤلاء^{١٣٩} [٢٣٠]
- ١١٥- خير من أن تذبحه يلصق لحمه بوبره وتكفي إناءك وتوله ناقتك^{١٤٠} [٢٣١]
- ١١٦- عن أم معبد رأى شاة في كفاء البيت^{١٤١} [٢٣٤]
- ١١٧- حديث العقيقة عن الغلام شاتان مكافأتان^{١٤٢} [٢٣٤]
- ١١٨- ثم انكفأ إلى كبشين أملحين فذبحهما^{١٤٣} [٢٣٥]
- ١١٩- فوضع السيف في بطنه ثم انكفأ عليه^{١٤٤} [٢٣٥]
- ١٢٠- ما لي أرى لونك منكفأ قال من الجوع^{١٤٥} [٢٣٥]
- ١٢١- المسلمون تتكافأ دماؤهم^{١٤٦} [٢٣٥]
- ١٢٢- كان إذا مشى تكفأ تكفؤا^{١٤٧} [٢٣٥]
- ١٢٣- وتكون الأرض خبزة واحدة يكفؤها الجبار بيده كما يكفأ أحدكم خبزته في السفر^{١٤٨} [٢٣٦]

١٣٤ صحيح ابن حبان ١٢/١٤٢؛ سنن الكبرى للبيهقي ٢٨٢/٧

١٣٥ النسائي، الهبة ٤٤؛ المسند ١/٢٠١، ٣٤٥، ٣٤٢، ٣٣٩، ٣٢٧، ٢٩١، ٢٨٠، ٢٥٠، ٢١٧، ٢١٧، ٤٩٢، ٤٣٠، ٢٠٨، ١٨٢

١٣٦ في المسند (استقاء)

١٣٧ الترمذي، الصوم ٢٥؛ ابن ماجة، الصيام ١٦؛ المسند ٢/٤٩٨؛ الموطأ، الصيام ١٧

١٣٨ مسلم، الزكاة ٦٢؛ الترمذي، الفتن ٣٦

١٣٩ المسند ٤/٣٣٣، ١٦/٦

١٤٠ أبو داود، الأضاحي ٢١؛ النسائي، الفرع ١؛ المسند ٢/١٨٧، ١٨٢ (تكفأ)

١٤١ المعجم الكبير ١٠٥/٧

١٤٢ النسائي، العقيقة ٣، ١٢؛ المسند ٢/١٨٢، ١٩٣، ٦/٣٨١، ٤٥٦، ٤٢٢

١٤٣ البخاري، الأضاحي ١٤، ١٣، ٩، ٧؛ مسلم، الأضاحي ١٨، ١٧، القسامة ٣٠، النسائي، العيدين ٣٠، الضحايا ١٧؛ المسند ٣/١١٣، ١١٣؛ الدارمي، الأضاحي ١

١٤٤ البخاري، المغازي ١٦

١٤٥ ابن ماجة، الرهون ٦

١٤٦ أبو داود، الجهاد ١٤٧؛ النسائي، القسامة ١٣؛ ابن ماجة، الديات ٣١؛ المسند ١/١١٩، ٢/٢١٥

١٤٧ مسلم، الفضائل ٨٢؛ الترمذي، المناقب ٨؛ المسند ١/١٠١، ٩٦، ٨٩، ١٢٧، ١١٧، ١١٦، ٣/٢٢٨، ٢٧٠؛ الدارمي المقدمة ١٠

١٤٨ البخاري، الرقاق ٤٤؛ مسلم، صفات المنافقين ٣٠

- ١٢٤- آخر من يمر رجل يتكفأ به الصراط^{١٤٩} [٢٣٦]
- ١٢٥- حديث دعاء الطعام غير مكفأ^{١٥٠} ولا مودع وفي رواية غير مكفي^{١٥١} [٢٣٦]
- ١٢٦- كان لا يقبل الثناء إلا من مكافئ^{١٥٢} [٢٣٦]
- ١٢٧- أنه قال لبلال وهم مسافرون اكأ لنا وقتنا^{١٥٣} [٢٣٦]
- ١٢٨- لا يمنع فضل الماء ليمنع به الكأ^{١٥٤} [٢٣٧]
- ١٢٩- نهي عن الكأ بالكال^{١٥٥} [٢٣٧]
- ١٣٠- حديث أنس إياك وسباخها وكلاءها^{١٥٦} [٢٣٨]
- ١٣١- من عرض عرضنا له ومن مشى على الكلاء ألقيناه في النهر^{١٥٧} [٢٣٨]
- ١٣٢- الكماء من المن وماؤها شفاء للعين^{١٥٨} [٢٣٩]
- ١٣٣- وفي صفته صلى الله عليه وسلم يتلأأ^{١٥٩} وجهه تلاًؤ القمر^{١٥٩} [٢٤١]
- ١٣٤- حديث ولادة الحسن بن علي رضي الله عنه وألباه بريقه^{١٦٠} [٢٤٢]
- ١٣٥- إذا غرست فسيلة وقيل إن الساعة تقوم فلا يمنعك أن تلبأها^{١٦١} أي تسقيها^{١٦٢}]
- [٢٤٢
- ١٣٦- أنا النبي لا كذب أنا عبد المطلب^{١٦٣} [٢٤٤]

١٤٩ ابن رجب الحنبلي، التخويف من النار ١٧٩/١

١٥٠ في المسند

١٥١ البخاري الأطعمة ٥٤؛ أبو داود الأطعمة ٥٢؛ ابن ماجه الأطعمة ١٦؛ المسند ٢٣٦/٤، ٢٥٢/٥، ٢٥٦، ٢٦١؛ (مكفور)

(مكفور)؛ الدارمي، الأطعمة ٣

١٥٢ لم أجد الحديث

١٥٣ مسلم، المساجد ٣٠٩؛ أبو داود، الصلاة ١١؛ الترمذي، التفسير ٢٠؛ ابن ماجه، الصلاة؛ الموطأ، الصلاة ٦

١٥٤ البخاري، الخيل ٥؛ مسلم، مساقاة ٣٧، ٣٨؛ أبو داود، البيوع ٦٠؛ الترمذي، البيوع ٤٤؛ النسائي، البيوع ٨٩؛ ابن ماجه،

الزهن ١٩؛ المسند ٣٠٩/٢، ٣٦٠، ٤٢٠، ٤٦٣، ٤٨٢، ٤٩٤، ٥٠٠، ٣٦٠/٥، ٣٦٦/٥

١٥٥ الموطأ، المكاتب ٥

١٥٦ أبو داود، الملاحم ١٠

١٥٧ سنن البيهقي الكبرى ٤٣/٨ ولفظ (ومن مشى على الكلاء ألقيناه في النهر)

١٥٨ البخاري، الطب ٢٠؛ مسلم، الأشربة ١٥٧؛ الترمذي، الطب ٢٢؛ ابن ماجه طب ٨؛ المسند ١٨٧، ١٨٨/١، ١٨٧/٢

٣٥١، ٣٤٦/٥، ٤٨/٣، ٣٠١، ٣٠٥، ٣٢٥، ٣٥٧، ٤٢١، ٤٨٨، ٥١١

١٥٩ جمع الزوائد للهيتمي ٢٧٣/٨

١٦٠ المعجم الكبير للطبراني ٢٣/٣؛ جمع الزوائد للهيتمي ١٧٥/٩

١٦١ لفظ المسند (ويبدأ أحدكم فسيلة فإن استطاع أن لا يقوم حتى يغرسها فليفعل)

١٦٢ المسند ١٩١/٣

- ١٣٧- رضيت من الوفاء باللفاء^{١٦٤} [٢٤٦]
- ١٣٨- فتلكأت عند الخامسة^{١٦٥} [٢٤٦]
- ١٣٩- حديث المولد فلما تم نورا يضيء له ما حوله كإضاءة البدر^{١٦٦} [٢٤٦]
- ١٤٠- أسقنا غيثا مريفا مريعا^{١٦٧} [٢٤٨]
- ١٤١- فإنه أهنأ وأمرأ^{١٦٨} [٢٤٨]
- ١٤٢- حديث أحنف يأتينا في مثل مريء نعام^{١٦٩} [٢٤٨]
- ١٤٣- تقتلون كلب المريئة^{١٧٠} [٢٤٨]
- ١٤٤- أحسنوا أملاءكم أيها المرؤون^{١٧١} [٢٤٨]
- ١٤٥- هل تدري فيم يختصم الملاء الأعلى^{١٧٢} [٢٥١]
- ١٤٦- أولئك الملاء^{١٧٣} من قريش لو حضرت فعالهم لاحتقرت فعلك^{١٧٤} [٢٥١]
- ١٤٧- عن أبي قتادة لما ازدحم الناس على الميضاة في بعض الغزوات قال لهم رسول الله صلى الله عليه وسلم أحسنوا الملاء فكلكم سيروى^{١٧٥} [٢٥١]
- ١٤٨- ما جاء في الحديث أيضا حين ضربوا الأعرابي الذي بال في المسجد أحسنوا أملاءكم^{١٧٦} [٢٥٢]

١٦٣ البخاري، الجهاد ٥٢، ٦١، ٩٧، ١٦٧؛ مسلم، الجهاد ٧٨؛ الترمذي، الجهاد ١٥؛ المسند، ٤/٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٩، ٣٠٤

١٦٤ لم أجد الحديث

١٦٥ البخاري، تفسير سورة (٢٤) ٣؛ أبو داود الطلاق ٢٦؛ الترمذي، تفسير القرآن ٢٤؛ النسائي، الطلاق ٣٨؛ ابن ماجه، الطلاق ٢٧؛ المسند ٢٣٨/١

١٦٦ لم أجد الحديث

١٦٧ أبو داود، صلاة الاستسقاء ٢؛ ابن ماجه، إقامة الصلاة ٥؛ المسند ٢٣٥/٤

١٦٨ أبو داود، الأشربة ١٩، الأظعمة ٢٠؛ الترمذي، الأظعمة ٣٢، المسند ٤٠٠/٣، ٤٠١، ٤٦٤/٦؛ الدارمي، الأظعمة ٣٠

١٦٩ لم أجد الحديث

١٧٠ لم أجد الحديث

١٧١ مسلم، المساجد ٣١١؛ المسند ٢٩٨/٥

١٧٢ الترمذي، تفسير القرآن ٣٨؛ المسند ٣٦٨/١، ٦٦/٤، ٢٤٣/٥، ٣٧٨؛ الدارمي، الرؤيا ١٢

١٧٣ في المسند (فلعلك أن ترى منهم رجلا تدري عملك مع أعمالهم)

١٧٤ المسند ٣٨٤/٦

١٧٥ مسلم، المساجد ٣١١؛ مسند ٢٩٨/٥

١٧٦ البخاري، الوضوء ٥٧، ٥٨، الأدب ٣٥، ٨٠؛ مسلم، الطهارة ٩٨، ٩٩، ١٠٠؛ أبو داود، الطهارة ١٣٦؛ الترمذي، الطهارة ١١٢؛ النسائي، الطهارة ٤٥، المياه ٢؛ ابن ماجه، الطهارة ٧٨؛ مسند ٢٩/١، ٢٣٩/٢، ٢٨٢؛ الموطأ، الطهارة ٣١؛ الدارمي، الوضوء والصلاة ٦٢، ولم أجد في أي رواية من هذه الروايات (أحسنوا أملاءكم)

- ١٤٩- الملاءه كنيته أم المرتجز هي فرس رسول الله صلى الله عليه وسلم^{١٧٧} [٢٥٢]
- ١٥٠- إذا أتبع أحدكم على مليء فليتبّع^{١٧٨} [٢٥٢]
- ١٥١- فرأيت السحاب يتمزق كأنه الملاء حين يطوى^{١٧٩} [٢٥٢]
- ١٥٢- وعليه أسمال ملبتين^{١٨٠} [٢٥٢]
- ١٥٣- لك الحمد ملء السموات والأرض^{١٨١} [٢٥٣]
- ١٥٤- في حديث إسلام أبي ذر قال لنا كلمة تملأ الفم^{١٨٢} [٢٥٣]
- ١٥٥- املئوا أفواهكم من القرآن^{١٨٣} [٢٥٣]
- ١٥٦- حديث أم زرع ملء كسائها وغيظ جارتها^{١٨٤} [٢٥٣]
- ١٥٧- حديث عمران إنه ليخيل إلينا أنها أشد ملاءة منها حين ابتدئ فيها^{١٨٥} [٢٥٣]
- ١٥٨- حديث أسماء بنت عميس وهي تمعس منيئة لها^{١٨٦} [٢٥٤]
- ١٥٩- عن البراء قلت ورسولك الذي أرسلت فرد علي وقال ونيك الذي أرسلت^{١٨٧} [٢٥٥]
- ١٦٠- إنا معشر قريش لا ننبر وىروى لا تنبر^{١٨٨} [٢٥٧]
- ١٦١- لست بنبي الله ولكن نبي الله وذلك أنه صلى الله عليه وسلم أنكر الهمز في اسمه^{١٨٩} [٢٥٧]

- ١٧٧ الحاكم المستدرك على الصحيحين ٢/٦٦٥؛ الميمني مجمع الزوائد ٥/٢٦١؛ سنن البيهقي الكبرى ١٠/٢٦١؛ الطبراني المعجم الأوسط ٧/٢٨٨ وفي كلها الرواية على (المرتجز) ولم أعثر في المصادر على (الملاءه)
- ١٧٨ البخاري الحوالات ٢٢١؛ مسلم المساقاة ٣٣؛ أبو داود البيوع ١٠؛ الترمذي البيوع ٦٨؛ النسائي البيوع ١٠٠، ١٠١؛ ابن ماجه الصدقات ٨؛ المسند ٢/٧١، ٣١٥، ٢٤٥، ٣٧٦، ٣٧٩، ٤٦٥، ٤٦٤، ٤٦٣؛ الموطأ البيوع ٤٠؛ الدارمي البيوع ٤٨
- ١٧٩ مسلم صلاة الاستسقاء ١٢
- ١٨٠ الترمذي الأدب ٥٠
- ١٨١ أبو داود الصلاة ١٣٩؛ الترمذي الصلاة ٨٢، الدعوات ٣٦؛ النسائي التطبيق ٢٥؛ ابن ماجه إقامة الصلاة ١٨؛ المسند ١/٧٧٧، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٣، ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٣، ٢٩٤، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٠١، ٣٠٢، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٦، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١١، ٣١٢، ٣١٣، ٣١٤، ٣١٥، ٣١٦، ٣١٧، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٢٣، ٣٢٤، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٢٧، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٣٠، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٣، ٣٣٤، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٣٨، ٣٣٩، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٤٧، ٣٤٨، ٣٤٩، ٣٥٠، ٣٥١، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٤، ٣٥٥، ٣٥٦، ٣٥٧، ٣٥٨، ٣٥٩، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٦٢، ٣٦٣، ٣٦٤، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٦٩، ٣٧٠، ٣٧١، ٣٧٢، ٣٧٣، ٣٧٤، ٣٧٥، ٣٧٦، ٣٧٧، ٣٧٨، ٣٧٩، ٣٨٠، ٣٨١، ٣٨٢، ٣٨٣، ٣٨٤، ٣٨٥، ٣٨٦، ٣٨٧، ٣٨٨، ٣٨٩، ٣٩٠، ٣٩١، ٣٩٢، ٣٩٣، ٣٩٤، ٣٩٥، ٣٩٦، ٣٩٧، ٣٩٨، ٣٩٩، ٤٠٠، ٤٠١، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤٠٤، ٤٠٥، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٠، ٤١١، ٤١٢، ٤١٣، ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧، ٤١٨، ٤١٩، ٤٢٠، ٤٢١، ٤٢٢، ٤٢٣، ٤٢٤، ٤٢٥، ٤٢٦، ٤٢٧، ٤٢٨، ٤٢٩، ٤٣٠، ٤٣١، ٤٣٢، ٤٣٣، ٤٣٤، ٤٣٥، ٤٣٦، ٤٣٧، ٤٣٨، ٤٣٩، ٤٤٠، ٤٤١، ٤٤٢، ٤٤٣، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٦، ٤٤٧، ٤٤٨، ٤٤٩، ٤٥٠، ٤٥١، ٤٥٢، ٤٥٣، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٥٧، ٤٥٨، ٤٥٩، ٤٦٠، ٤٦١، ٤٦٢، ٤٦٣، ٤٦٤، ٤٦٥، ٤٦٦، ٤٦٧، ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٧١، ٤٧٢، ٤٧٣، ٤٧٤، ٤٧٥، ٤٧٦، ٤٧٧، ٤٧٨، ٤٧٩، ٤٨٠، ٤٨١، ٤٨٢، ٤٨٣، ٤٨٤، ٤٨٥، ٤٨٦، ٤٨٧، ٤٨٨، ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩١، ٤٩٢، ٤٩٣، ٤٩٤، ٤٩٥، ٤٩٦، ٤٩٧، ٤٩٨، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٠١، ٥٠٢، ٥٠٣، ٥٠٤، ٥٠٥، ٥٠٦، ٥٠٧، ٥٠٨، ٥٠٩، ٥١٠، ٥١١، ٥١٢، ٥١٣، ٥١٤، ٥١٥، ٥١٦، ٥١٧، ٥١٨، ٥١٩، ٥٢٠، ٥٢١، ٥٢٢، ٥٢٣، ٥٢٤، ٥٢٥، ٥٢٦، ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٣٥، ٥٣٦، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٤، ٥٤٥، ٥٤٦، ٥٤٧، ٥٤٨، ٥٤٩، ٥٥٠، ٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٣، ٥٥٤، ٥٥٥، ٥٥٦، ٥٥٧، ٥٥٨، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٦٧، ٥٦٨، ٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧١، ٥٧٢، ٥٧٣، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٧٦، ٥٧٧، ٥٧٨، ٥٧٩، ٥٨٠، ٥٨١، ٥٨٢، ٥٨٣، ٥٨٤، ٥٨٥، ٥٨٦، ٥٨٧، ٥٨٨، ٥٨٩، ٥٩٠، ٥٩١، ٥٩٢، ٥٩٣، ٥٩٤، ٥٩٥، ٥٩٦، ٥٩٧، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠٠، ٦٠١، ٦٠٢، ٦٠٣، ٦٠٤، ٦٠٥، ٦٠٦، ٦٠٧، ٦٠٨، ٦٠٩، ٦١٠، ٦١١، ٦١٢، ٦١٣، ٦١٤، ٦١٥، ٦١٦، ٦١٧، ٦١٨، ٦١٩، ٦٢٠، ٦٢١، ٦٢٢، ٦٢٣، ٦٢٤، ٦٢٥، ٦٢٦، ٦٢٧، ٦٢٨، ٦٢٩، ٦٣٠، ٦٣١، ٦٣٢، ٦٣٣، ٦٣٤، ٦٣٥، ٦٣٦، ٦٣٧، ٦٣٨، ٦٣٩، ٦٤٠، ٦٤١، ٦٤٢، ٦٤٣، ٦٤٤، ٦٤٥، ٦٤٦، ٦٤٧، ٦٤٨، ٦٤٩، ٦٥٠، ٦٥١، ٦٥٢، ٦٥٣، ٦٥٤، ٦٥٥، ٦٥٦، ٦٥٧، ٦٥٨، ٦٥٩، ٦٦٠، ٦٦١، ٦٦٢، ٦٦٣، ٦٦٤، ٦٦٥، ٦٦٦، ٦٦٧، ٦٦٨، ٦٦٩، ٦٧٠، ٦٧١، ٦٧٢، ٦٧٣، ٦٧٤، ٦٧٥، ٦٧٦، ٦٧٧، ٦٧٨، ٦٧٩، ٦٨٠، ٦٨١، ٦٨٢، ٦٨٣، ٦٨٤، ٦٨٥، ٦٨٦، ٦٨٧، ٦٨٨، ٦٨٩، ٦٩٠، ٦٩١، ٦٩٢، ٦٩٣، ٦٩٤، ٦٩٥، ٦٩٦، ٦٩٧، ٦٩٨، ٦٩٩، ٧٠٠، ٧٠١، ٧٠٢، ٧٠٣، ٧٠٤، ٧٠٥، ٧٠٦، ٧٠٧، ٧٠٨، ٧٠٩، ٧١٠، ٧١١، ٧١٢، ٧١٣، ٧١٤، ٧١٥، ٧١٦، ٧١٧، ٧١٨، ٧١٩، ٧٢٠، ٧٢١، ٧٢٢، ٧٢٣، ٧٢٤، ٧٢٥، ٧٢٦، ٧٢٧، ٧٢٨، ٧٢٩، ٧٣٠، ٧٣١، ٧٣٢، ٧٣٣، ٧٣٤، ٧٣٥، ٧٣٦، ٧٣٧، ٧٣٨، ٧٣٩، ٧٤٠، ٧٤١، ٧٤٢، ٧٤٣، ٧٤٤، ٧٤٥، ٧٤٦، ٧٤٧، ٧٤٨، ٧٤٩، ٧٥٠، ٧٥١، ٧٥٢، ٧٥٣، ٧٥٤، ٧٥٥، ٧٥٦، ٧٥٧، ٧٥٨، ٧٥٩، ٧٦٠، ٧٦١، ٧٦٢، ٧٦٣، ٧٦٤، ٧٦٥، ٧٦٦، ٧٦٧، ٧٦٨، ٧٦٩، ٧٧٠، ٧٧١، ٧٧٢، ٧٧٣، ٧٧٤، ٧٧٥، ٧٧٦، ٧٧٧، ٧٧٨، ٧٧٩، ٧٨٠، ٧٨١، ٧٨٢، ٧٨٣، ٧٨٤، ٧٨٥، ٧٨٦، ٧٨٧، ٧٨٨، ٧٨٩، ٧٩٠، ٧٩١، ٧٩٢، ٧٩٣، ٧٩٤، ٧٩٥، ٧٩٦، ٧٩٧، ٧٩٨، ٧٩٩، ٨٠٠، ٨٠١، ٨٠٢، ٨٠٣، ٨٠٤، ٨٠٥، ٨٠٦، ٨٠٧، ٨٠٨، ٨٠٩، ٨١٠، ٨١١، ٨١٢، ٨١٣، ٨١٤، ٨١٥، ٨١٦، ٨١٧، ٨١٨، ٨١٩، ٨٢٠، ٨٢١، ٨٢٢، ٨٢٣، ٨٢٤، ٨٢٥، ٨٢٦، ٨٢٧، ٨٢٨، ٨٢٩، ٨٣٠، ٨٣١، ٨٣٢، ٨٣٣، ٨٣٤، ٨٣٥، ٨٣٦، ٨٣٧، ٨٣٨، ٨٣٩، ٨٤٠، ٨٤١، ٨٤٢، ٨٤٣، ٨٤٤، ٨٤٥، ٨٤٦، ٨٤٧، ٨٤٨، ٨٤٩، ٨٥٠، ٨٥١، ٨٥٢، ٨٥٣، ٨٥٤، ٨٥٥، ٨٥٦، ٨٥٧، ٨٥٨، ٨٥٩، ٨٦٠، ٨٦١، ٨٦٢، ٨٦٣، ٨٦٤، ٨٦٥، ٨٦٦، ٨٦٧، ٨٦٨، ٨٦٩، ٨٧٠، ٨٧١، ٨٧٢، ٨٧٣، ٨٧٤، ٨٧٥، ٨٧٦، ٨٧٧، ٨٧٨، ٨٧٩، ٨٨٠، ٨٨١، ٨٨٢، ٨٨٣، ٨٨٤، ٨٨٥، ٨٨٦، ٨٨٧، ٨٨٨، ٨٨٩، ٨٩٠، ٨٩١، ٨٩٢، ٨٩٣، ٨٩٤، ٨٩٥، ٨٩٦، ٨٩٧، ٨٩٨، ٨٩٩، ٩٠٠، ٩٠١، ٩٠٢، ٩٠٣، ٩٠٤، ٩٠٥، ٩٠٦، ٩٠٧، ٩٠٨، ٩٠٩، ٩١٠، ٩١١، ٩١٢، ٩١٣، ٩١٤، ٩١٥، ٩١٦، ٩١٧، ٩١٨، ٩١٩، ٩٢٠، ٩٢١، ٩٢٢، ٩٢٣، ٩٢٤، ٩٢٥، ٩٢٦، ٩٢٧، ٩٢٨، ٩٢٩، ٩٣٠، ٩٣١، ٩٣٢، ٩٣٣، ٩٣٤، ٩٣٥، ٩٣٦، ٩٣٧، ٩٣٨، ٩٣٩، ٩٤٠، ٩٤١، ٩٤٢، ٩٤٣، ٩٤٤، ٩٤٥، ٩٤٦، ٩٤٧، ٩٤٨، ٩٤٩، ٩٥٠، ٩٥١، ٩٥٢، ٩٥٣، ٩٥٤، ٩٥٥، ٩٥٦، ٩٥٧، ٩٥٨، ٩٥٩، ٩٦٠، ٩٦١، ٩٦٢، ٩٦٣، ٩٦٤، ٩٦٥، ٩٦٦، ٩٦٧، ٩٦٨، ٩٦٩، ٩٧٠، ٩٧١، ٩٧٢، ٩٧٣، ٩٧٤، ٩٧٥، ٩٧٦، ٩٧٧، ٩٧٨، ٩٧٩، ٩٨٠، ٩٨١، ٩٨٢، ٩٨٣، ٩٨٤، ٩٨٥، ٩٨٦، ٩٨٧، ٩٨٨، ٩٨٩، ٩٩٠، ٩٩١، ٩٩٢، ٩٩٣، ٩٩٤، ٩٩٥، ٩٩٦، ٩٩٧، ٩٩٨، ٩٩٩، ١٠٠٠، ١٠٠١، ١٠٠٢، ١٠٠٣، ١٠٠٤، ١٠٠٥، ١٠٠٦، ١٠٠٧، ١٠٠٨، ١٠٠٩، ١٠١٠، ١٠١١، ١٠١٢، ١٠١٣، ١٠١٤، ١٠١٥، ١٠١٦، ١٠١٧، ١٠١٨، ١٠١٩، ١٠٢٠، ١٠٢١، ١٠٢٢، ١٠٢٣، ١٠٢٤، ١٠٢٥، ١٠٢٦، ١٠٢٧، ١٠٢٨، ١٠٢٩، ١٠٣٠، ١٠٣١، ١٠٣٢، ١٠٣٣، ١٠٣٤، ١٠٣٥، ١٠٣٦، ١٠٣٧، ١٠٣٨، ١٠٣٩، ١٠٤٠، ١٠٤١، ١٠٤٢، ١٠٤٣، ١٠٤٤، ١٠٤٥، ١٠٤٦، ١٠٤٧، ١٠٤٨، ١٠٤٩، ١٠٥٠، ١٠٥١، ١٠٥٢، ١٠٥٣، ١٠٥٤، ١٠٥٥، ١٠٥٦، ١٠٥٧، ١٠٥٨، ١٠٥٩، ١٠٦٠، ١٠٦١، ١٠٦٢، ١٠٦٣، ١٠٦٤، ١٠٦٥، ١٠٦٦، ١٠٦٧، ١٠٦٨، ١٠٦٩، ١٠٧٠، ١٠٧١، ١٠٧٢، ١٠٧٣، ١٠٧٤، ١٠٧٥، ١٠٧٦، ١٠٧٧، ١٠٧٨، ١٠٧٩، ١٠٨٠، ١٠٨١، ١٠٨٢، ١٠٨٣، ١٠٨٤، ١٠٨٥، ١٠٨٦، ١٠٨٧، ١٠٨٨، ١٠٨٩، ١٠٩٠، ١٠٩١، ١٠٩٢، ١٠٩٣، ١٠٩٤، ١٠٩٥، ١٠٩٦، ١٠٩٧، ١٠٩٨، ١٠٩٩، ١١٠٠، ١١٠١، ١١٠٢، ١١٠٣، ١١٠٤، ١١٠٥، ١١٠٦، ١١٠٧، ١١٠٨، ١١٠٩، ١١١٠، ١١١١، ١١١٢، ١١١٣، ١١١٤، ١١١٥، ١١١٦، ١١١٧، ١١١٨، ١١١٩، ١١٢٠، ١١٢١، ١١٢٢، ١١٢٣، ١١٢٤، ١١٢٥، ١١٢٦، ١١٢٧، ١١٢٨، ١١٢٩، ١١٣٠، ١١٣١، ١١٣٢، ١١٣٣، ١١٣٤، ١١٣٥، ١١٣٦، ١١٣٧، ١١٣٨، ١١٣٩، ١١٤٠، ١١٤١، ١١٤٢، ١١٤٣، ١١٤٤، ١١٤٥، ١١٤٦، ١١٤٧، ١١٤٨، ١١٤٩، ١١٥٠، ١١٥١، ١١٥٢، ١١٥٣، ١١٥٤، ١١٥٥، ١١٥٦، ١١٥٧، ١١٥٨، ١١٥٩، ١١٦٠، ١١٦١، ١١٦٢، ١١٦٣، ١١٦٤، ١١٦٥، ١١٦٦، ١١٦٧، ١١٦٨، ١١٦٩، ١١٧٠، ١١٧١، ١١٧٢، ١١٧٣، ١١٧٤، ١١٧٥، ١١٧٦، ١١٧٧، ١١٧٨، ١١٧٩، ١١٨٠، ١١٨١، ١١٨٢، ١١٨٣، ١١٨٤، ١١٨٥، ١١٨٦، ١١٨٧، ١١٨٨، ١١٨٩، ١١٩٠، ١١٩١، ١١٩٢، ١١٩٣، ١١٩٤، ١١٩٥، ١١٩٦، ١١٩٧، ١١٩٨، ١١٩٩، ١٢٠٠، ١٢٠١، ١٢٠٢، ١٢٠٣، ١٢٠٤، ١٢٠٥، ١٢٠٦، ١٢٠٧، ١٢٠٨، ١٢٠٩، ١٢١٠، ١٢١١، ١٢١٢، ١٢١٣، ١٢١٤، ١٢١٥، ١٢١٦، ١٢١٧، ١٢١٨، ١٢١٩، ١٢٢٠، ١٢٢١، ١٢٢٢، ١٢٢٣، ١٢٢٤، ١٢٢٥، ١٢٢٦، ١٢٢٧، ١٢٢٨، ١٢٢٩، ١٢٣٠، ١٢٣١، ١٢٣٢، ١٢٣٣، ١٢٣٤، ١٢٣٥، ١٢٣٦، ١٢٣٧، ١٢٣٨، ١٢٣٩، ١٢٤٠، ١٢٤١، ١٢٤٢، ١٢٤٣، ١٢٤٤، ١٢٤٥، ١٢٤٦، ١٢٤٧، ١٢٤٨، ١٢٤٩، ١٢٥٠، ١٢٥١، ١٢٥٢، ١٢٥٣، ١٢٥٤، ١٢٥٥، ١٢٥٦، ١٢٥٧، ١٢٥٨، ١٢٥٩، ١٢٦٠، ١٢٦١، ١٢٦٢، ١٢٦٣، ١٢٦٤، ١٢٦٥، ١٢٦٦، ١٢٦٧، ١٢٦٨، ١٢٦٩، ١٢٧٠، ١٢٧١، ١٢٧٢، ١٢٧٣، ١٢٧٤، ١٢٧٥، ١٢٧٦، ١٢٧٧، ١٢٧٨، ١٢٧٩، ١٢٨٠، ١٢٨١، ١٢٨٢، ١٢٨٣، ١٢٨٤، ١٢٨٥، ١٢٨٦، ١٢٨٧، ١٢٨٨، ١٢٨٩، ١٢٩٠، ١٢٩١، ١٢٩٢، ١٢٩٣، ١٢٩٤، ١٢٩٥، ١٢٩٦، ١٢٩٧، ١٢٩٨، ١٢٩٩، ١٣٠٠، ١٣٠١، ١٣٠٢، ١٣٠٣، ١٣٠٤، ١٣٠٥، ١٣٠٦، ١٣٠٧، ١٣٠٨، ١٣٠٩، ١٣١٠، ١٣١١، ١٣١٢، ١٣١٣، ١٣١٤، ١٣١٥، ١٣١٦، ١٣١٧، ١٣١٨، ١٣١٩، ١٣٢٠، ١٣٢١، ١٣٢٢، ١٣٢٣، ١٣٢٤، ١٣٢٥، ١٣٢٦، ١٣٢٧، ١٣٢٨، ١٣٢٩، ١٣٣٠، ١٣٣١، ١٣٣٢، ١٣٣٣، ١٣٣٤، ١٣٣٥، ١٣٣٦، ١٣٣٧، ١٣٣٨، ١٣٣٩، ١٣٤٠، ١٣٤١، ١٣٤٢، ١٣٤٣، ١٣٤٤، ١٣٤٥، ١٣٤٦، ١٣٤٧، ١٣٤٨، ١٣٤٩، ١٣٥٠، ١٣٥١، ١٣٥٢، ١٣٥٣، ١٣٥٤، ١٣٥٥، ١٣٥٦، ١٣٥٧، ١٣٥٨، ١٣٥٩، ١٣٦٠، ١٣٦١، ١٣٦٢، ١٣٦٣، ١٣٦٤، ١٣٦٥، ١٣٦٦، ١٣٦٧، ١٣٦٨، ١٣٦٩، ١٣٧٠، ١٣٧١، ١٣٧٢، ١٣٧٣، ١٣٧٤، ١٣٧٥، ١٣٧٦، ١٣٧٧، ١٣٧٨، ١٣٧٩، ١٣٨٠، ١٣٨١، ١٣٨٢، ١٣٨٣، ١٣٨٤، ١٣٨٥، ١٣٨٦، ١٣٨٧، ١٣٨٨، ١٣٨٩، ١٣٩٠، ١٣٩١، ١٣٩٢، ١٣٩٣، ١٣٩٤، ١٣٩٥، ١٣٩٦، ١٣٩٧، ١٣٩٨، ١٣٩٩، ١٤٠٠، ١٤٠١، ١٤٠٢، ١٤٠٣، ١٤٠٤، ١٤٠٥، ١٤٠٦، ١٤٠٧، ١٤٠٨، ١٤٠٩، ١٤١٠، ١٤١١، ١٤١٢، ١٤١٣، ١٤١٤، ١٤١٥، ١٤١٦، ١٤١٧، ١٤١٨، ١٤١٩، ١٤٢٠، ١٤٢١، ١٤٢٢، ١٤٢٣، ١٤٢٤، ١٤٢٥، ١٤٢٦، ١٤٢٧، ١٤٢٨، ١٤٢٩، ١٤٣٠، ١٤٣١، ١٤٣٢، ١٤٣٣، ١٤٣٤، ١٤٣٥، ١٤٣٦، ١٤٣٧، ١٤٣٨، ١٤٣٩، ١٤٤٠، ١٤٤١، ١٤٤٢، ١٤٤٣، ١٤٤٤، ١٤٤٥، ١٤٤٦، ١٤٤٧، ١٤٤٨، ١٤٤٩، ١٤٥٠، ١٤٥١، ١٤٥٢، ١٤٥٣، ١٤٥٤، ١٤٥٥، ١٤٥٦، ١٤٥٧، ١٤٥٨، ١٤٥٩، ١٤٦٠، ١٤٦١، ١٤٦٢، ١٤٦٣، ١٤٦٤، ١٤٦٥، ١٤٦٦، ١٤٦٧، ١٤٦٨، ١٤٦٩، ١٤٧٠، ١٤٧١، ١٤٧٢، ١٤٧٣، ١٤٧٤، ١٤٧٥، ١٤٧٦، ١٤٧٧، ١٤٧٨، ١٤٧٩، ١٤٨٠، ١٤٨١، ١٤٨٢، ١٤٨٣، ١٤٨٤، ١٤٨٥، ١٤٨٦، ١٤٨٧، ١٤٨٨، ١٤٨٩، ١٤٩٠، ١٤٩١، ١٤٩٢، ١٤٩٣، ١٤٩٤، ١٤٩٥، ١٤٩٦، ١٤٩٧، ١٤٩٨، ١٤٩٩، ١٥٠٠، ١٥٠١، ١٥٠٢، ١٥٠٣، ١٥٠٤، ١٥٠٥، ١٥٠٦، ١٥٠٧، ١٥٠٨، ١٥٠٩، ١٥١٠، ١٥١١، ١٥١٢، ١٥١٣، ١٥١٤، ١٥١٥، ١٥١٦، ١٥١٧، ١٥١٨، ١٥١٩، ١٥٢٠، ١٥٢١، ١٥٢٢، ١٥٢٣، ١٥٢٤، ١٥٢٥، ١٥٢٦، ١٥٢٧، ١٥٢٨، ١٥٢٩، ١٥٣٠، ١٥٣١، ١٥٣٢، ١٥٣٣، ١٥٣٤، ١٥٣٥، ١٥٣٦، ١٥٣٧، ١٥٣٨، ١٥٣٩، ١٥٤٠، ١٥٤١، ١٥٤٢، ١٥٤٣، ١٥٤٤، ١٥٤٥، ١٥٤٦، ١٥٤٧، ١٥٤٨، ١٥٤٩،

١٦٢- من الأحاديث التي لا طرق لها لا تصلوا على النبي^{١٩٠} [٢٥٧]

١٦٣- موضع بالطائف وقع في الحديث هكذا بالشك خطبنا بالنباءة أو النبوة^{١٩١}]

[٢٥٨]

١٦٤- ردوا نجاة السائل باللقمة^{١٩٢} [٢٥٩]

١٦٥- إنما الربا في النسيئة^{١٩٣} [٢٦١]

١٦٦- كانت زينب بنت رسول الله صلى الله عليه وسلم تحت أبي العاص بن الربيع فلما

خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى المدينة أرسلها إلى أبيها وهي نسوء

مظنون بها الحمل^{١٩٤} [٢٦٢]

١٦٧- من أحب أن يبسط له في رزقه وينسأ في أجله فليصل رحمه^{١٩٥} [٢٦٣]

١٦٨- صلة الرحم مثارة في المال منسأة في الأثر^{١٩٦} [٢٦٣]

١٨٩ محمد بن أحمد الصيداوي، معجم الشيوخ ٢٢٦

١٩٠ لم أجد الحديث

١٩١ المسند ٤/٤١٦، ٦/٤٦٦

١٩٢ المسند ٧٠/٥، ٨١/٥، ٣٨٣/٦، ٤٣٥/٦ ولم أجد (نجاة السائل باللقمة) والموجود هذا اللفظ (ردوا السائل ولو بظلف شاة)

١٩٣ مسلم، المساقاة ١٠١؛ الترمذي، البيوع ٢٤؛ النسائي، البيوع ٥٠؛ ابن ماجه، التجارات ٤٩؛ المسند ٥/٢٠٤، ٢٠٠، ٢٠٠

١٩٤ لم أجد حديثاً دل على هذا المعنى بل هناك ما يدل على بقاء زينب رضي الله عنها إلى ما بعد غزوة بدر عند زوجها وقد روى الطبراني في المعجم الكبير الحديث التالي (وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يخل مكة ولا يحرم مغلوباً على أمره وكان الإسلام قد فرق بين زينب بنت رسول الله صلى الله عليه وسلم حين أسلمت وبين أبي العاص بن الربيع إلا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان لا يقدر على أن يفرق بينهما فأقامت معه على إسلامها وهو على شركه حتى هاجر رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى المدينة وهي مقبلة معه بمكة فلما سارت قريش إلى بدر سار فيهم أبو العاص بن الربيع فأصيب في الأسارى يوم بدر وكان بالمدينة عند رسول الله صلى الله عليه وسلم قال بن إسحاق فحدثني يحيى بن عباد بن عبد الله بن الزبير عن أبيه عباد بن عبد الله بن الزبير عن عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم قالت لما بعث أهل مكة في فداء أسرائهم بعثت زينب بنت رسول الله صلى الله عليه وسلم في فداء أبي العاص وبعثت فيه بقلادة لها كانت خديجة قد أدخلتها فيها على أبي العاص حين بنى عليها فلما رآها رسول الله صلى الله عليه وسلم رق لها رقة شديدة فقال إن رأيتم أن تطلقوها أسيرها وتردوها عليها ما لها فافعلوا فقالوا نعم يا رسول الله فأطلقوه وردوا عليها الذي لها قال وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد أخذ عليه ووعده ذلك أن يخلي سبيل زينب إليه إذ كان فيما شرط عليه في إطلاقه ولم يظهر ذلك منه ولا من رسول الله صلى الله عليه وسلم فيعلم إلا إنه لما خرج أبو العاص إلى مكة وخلا سبيله بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم زيد بن حارثة ورجلا من الأنصار مكانه وقال كوننا يطبخ يأجج حتى نمر بكما زينب فنصحبهما حتى تأتياي بما فخرجا مكانهما وذلك بعد بدر بشهر أو شيعه فلما قدم أبو العاص مكة أمرها بالحق بأبيها فخرجت جهره قال بن إسحاق قال عبد الله بن أبي بكر بن محمد بن عمرو بن حزم حدثت عن زينب أنها قالت بينما أنا أتجهز بمكة للحق بأبي لقيتني هند بنت عتبة فقالت يا ابنة عمي إن كان لك حاجة بمتاع مما يرفق بك في سفرك أو مال تبلغين به إلى أبيك فإن عندي حاجتك فلا تضطني مني فإنه لا يدخل بين النساء ما يدخل بين الرجال (٢٢/٤٢٨، رقم ٢٠٥٠

١٩٥ البخاري، البيوع ١٢، ١٣؛ مسلم البر ٢٠؛ أبو داود الزكاة ٤٥

١٩٦ الترمذي، البر ٤٩؛ المسند ٢/٣٧٤

- ١٦٩- وكان قد أنسى له في العمر ^{١٩٧} [٢٦٣]
- ١٧٠- نشأ ^{١٩٨} يتخذون القرآن مزامير ^{١٩٩} [٢٦٤]
- ١٧١- ضموا نواشعكم في ثورة العشاء ^{٢٠٠} [٢٦٤]
- ١٧٢- إذا نشأت بحرية ثم تشاءمت فتلك عين غديقة ^{٢٠١} [٢٦٥]
- ١٧٣- كان إذا رأى ناشئا في أفق السماء ^{٢٠٢} [٢٦٥]
- ١٧٤- في حديث عائشة رضي الله عنها أنه خطبها ودخل عليها مستنشئة من مولدات قریش ^{٢٠٣} [٢٦٦]
- ١٧٥- من قال سقينا بالنجم فقد آمن بالنجم وكفر بالله ^{٢٠٤} [٢٦٩]
- ١٧٦- ورجل ربطها فخراً ورياء ونواء لأهل الإسلام ^{٢٠٥} [٢٧٠]
- ١٧٧- لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على من ناوأهم ^{٢٠٦} [٢٧٠]
- ١٧٨- أنه وخز أعدائكم من الجن ^{٢٠٧} [٢٧١]
- ١٧٩- إن هذا الوبا رجز ^{٢٠٨} [٢٧١]
- ١٨٠- عن عبد الرحمن بن عوف وإن جرعة شروب أنفع من عذب موب ^{٢٠٩} [٢٧١]
- ١٨١- أمر منها جانب فأوبأ ^{٢١٠} [٢٧١]

١٩٧ لم أجد الحديث

١٩٨ في المسند هكذا (نشوا)

١٩٩ المسند ٣/٤٩٤، ٢٢/٦

٢٠٠ لم أجد الحديث

٢٠١ الموطأ كتاب الاستسقاء (أنشأت)

٢٠٢ أبو داود الأدب ١٠٣؛ المسند ١٩٠/٦

٢٠٣ مصنف عبد الرزاق، ٣٢٠/٥ (منتشية)

٢٠٤ البخاري، المغازي ٣٥؛ الترمذي، تفسير القرآن ٥٦؛ المسند ١/١٣١، ١٠٨، ٨٩، ٢/٥٢٥، والحديث لم يرد للاستشهاد بكلمة النوء مع وجودها في المصادر، ولم أجد الحديث بعين لفظ المؤلف واللفظ في المصادر هكذا (من قال مطرنا بنجم كذا)

٢٠٥ البخاري، المساقاة ١٦، الجهاد ٢٨، ٤٨؛ مسلم، الزكاة ٢٤؛ النسائي، الخيل ١؛ الموطأ الجهاد ١

٢٠٦ مسلم، الإمارة ١٧٥؛ أبو داود، الجهاد ١٤؛ المسند ٣/٣٤٥، ٣٨٤، ٤/٤٣٧، ٤٢٩، ٣٦٩، ١٠٤، ٥/٢٦٩، ٢٧٨، ٢٧٩

٢٠٧ المسند ٤/٤١٣، ٣٩٥

٢٠٨ مسلم، السلام ٩٥، ٩٤، ٩٣، ٩٢؛ المسند ٥/٢٠٧ جاء بلفظ (طاعون) بدلاً من (وبا)

٢٠٩ لم أجد الحديث

٢١٠ لم أجد الحديث

١٨٢- عن أبي هريرة من قتل نفسه بحديدة فحديده في يده يتوجأ بها في بطنه في نار

جهنم^{٢١١} [٢٧٣]

١٨٣- إنه له وجاء^{٢١٢} [٢٧٣]

١٨٤- ضحى بكبشين موجوعين^{٢١٣} [٢٧٣]

١٨٥- فليأخذ سبع تمرات من عجوة المدينة فليجأهن^{٢١٤} [٢٧٣]

١٨٦- لقلما كانت امرأة وضیئة عند رجل يحبها^{٢١٥} [٢٧٦]

١٨٧- توضعوا مما غيرت النار^{٢١٦} [٢٧٦]

١٨٨- حديث أبي قتادة سحر ليلة التعريس احفظ عليك ميسأتك فسيكون لها نيا^{٢١٧}]

[٢٧٦]

١٨٩- لأن النبي صلى الله عليه وسلم كان يرفع إحدى رجله في صلاته^{٢١٨} [٢٧٧]

١٩٠- اللهم اشد وطأتك على مضر^{٢١٩} [٢٧٨]

١٩١- وإن آخر وطأة وطئها الله بوج^{٢٢٠} [٢٧٨]

١٩٢- لا يتوضأ من موطأ^{٢٢١} [٢٧٨]

١٩٣- أن جبريل صلى بي العشاء حين غاب الشفق واتطأ^{٢٢٢} العشاء^{٢٢٣} [٢٧٨]

١٩٤- أرى رؤياكم قد تواطت^{٢٢٤} في العشر الأواخر^{٢٢٥} [٢٧٩]

٢١١ مسلم، الإيمان ١٧٥؛ الترمذي، الطب ٧؛ المسند ٢/٤٨٨، ٢٥٤؛ الدارمي، الديات ١٠

٢١٢ البخاري، الصوم ١٠، النكاح ٢٤٣؛ مسلم، النكاح ١؛ أبو داود، النكاح ١؛ الترمذي، النكاح ١؛ النسائي، الصيام ٤٣،

النكاح ٣؛ ابن ماجه، النكاح ١؛ المسند ١/٥٨، ٣٧٨، ٤٢٤، ٤٢٥، ٤٣٢؛ الدارمي، نكاح

٢١٣ المسند ١٤٩/١ (موجين)، ١١٥/٣ (موجين)، ١٧٨، ٢١٤، ١٩٦/٥، ٨/٦ (موجين)

٢١٤ أبو داود الطب ١٢

٢١٥ البخاري، الشهادات ١٥، المغازي ٣٤؛ مسلم التوبة ٥٦؛ المسند ١٩٥/٦

٢١٦ أبو داود، الطهارة ٧٥؛ الترمذي، الطهارة ٥٨؛ النسائي، الطهارة ١٢٢؛ ابن ماجه، الطهارة ٦٥؛ المسند ٤/٣٩٧، ٤١٣، ٣٢٦/٦

٢١٧ مسلم، المساجد ٣١١؛ بلقظ مقارب المسند ٥/٣٠٢، ٢٩٨

٢١٨ لم أجد الحديث

٢١٩ البخاري، الأذان ١٢٨، الاستسقاء ٦، الجهاد ٩٨، الأنبياء ١٩، الأدب ١١٠؛ مسلم، المساجد ٢٩٤؛ أبو داود، الصلاة ٢١٦

، الور ١٠؛ النسائي التطبيق ٢٧؛ ابن ماجه، إقامة الصلاة ١٤٥؛ المسند ٢/٢٣٩، ٢٥٥، ٢٧١، ٥٠٢، ٤٧٠، ٤١٨، ٥٢١

٢٢٠ المسند ٤/١٧٢، ٤٠٩/٦

٢٢١ الطبراني في الكبير ٨/١٢٠، رقم ٧٥٤٩

٢٢٢ لم أجد لفظ اتطأ في الأحاديث

٢٢٣ أبو داود، الصلاة ٢؛ المسند ١/٣٣٣

٢٢٤ عند البخاري وفي المسند (تواطأت)، وفي مسلم لم يرد اللفظ (وقع اختلاف في نسخة البخاري في الهزرة)

- ١٩٥- وآثار موطوءة^{٢٢٦} [٢٧٩]
- ١٩٦- فأخرج إلينا ثلاث أكل من وطئية^{٢٢٧} [٢٧٩]
- ١٩٧- احتاطوا لأهل الأموال في النائية والواطئة^{٢٢٨} [٢٨٠]
- ١٩٨- ألا أخبركم بأحبكم إلي وأقربكم مني مجالس يوم القيامة أحاسنكم أخلاقا الموطؤون أكنافا الذين يألفون ويؤلفون^{٢٢٩} [٢٨٠]
- ١٩٩- أن رعاء الإبل ورعاء الغنم تفاخروا عنده^{٢٣٠} [٢٨٠]
- ٢٠٠- أكل كما يأكل العبد^{٢٣١} [٢٨١]
- ٢٠١- أما أنا فلا أكل متكئا^{٢٣٢} [٢٨١]
- ٢٠٢- عن أم سليم قالت لأبي طلحة عن ابنها هو أهدأ مما كان^{٢٣٣} [٢٨٣]
- ٢٠٣- عن سواد بن قارب جاءني بعد هده من الليل^{٢٣٤} [٢٨٣]
- ٢٠٤- ذلك الهراء شيطان وكل بالنفوس^{٢٣٥} [٢٨٥]
- ٢٠٥- حديث سجود السهو فهناه ومناه^{٢٣٦} [٢٨٦]
- ٢٠٦- توبة كعب بن مالك يقولون ليهنك توبة الله عليك^{٢٣٧} [٢٨٧]
- ٢٠٧- أنه قال لأبي الهيثم بن التيهان: لا أرى لك هائنا^{٢٣٨} [٢٨٧]

٢٢٥ البخاري، التهجد ٢١، ليلة القدر ٢؛ مسلم، الصيام ٢٠٥، ٢٠٦، ٢٠٧؛ المسند ٥٠٨/٢؛ الموطأ، الاعتكاف ٦

٢٢٦ مسلم، القدر ٣٣

٢٢٧ قال الحسيني في البيان والتعريف ١: ١٤٦- أخرجه البغوي في شرح السنة عن عبد الله بن بسر رضي الله عنه سببه عنه قال نزل رسول الله صلى الله عليه وسلم على أبي فخرنا إليه طعاما في وطئية فأكل منها ثم أتى بتمر فكان يأكله ويلقي النوى بين أصبعيه ويجمع السبابة والوسطى ثم أتى بشراب فشربه ثم ناوله الذي على يمينه قال فقال أبي وأخذ بلجام دابته ادع الله لنا فذكره ،

٢٢٨ ابن عدي في الكامل ٨٥٢/٢

٢٢٩ مصنف عبد الرزاق ١١/١٤٤؛ المعجم الأوسط للطبراني ٤/٣٥٧، رقم ٤٤٢٢، وفي ٧/٣٥٠، رقم ٧٦٩٧، المعجم الصغير ١/٣٦٢، وفي ٢/٨٩، والبيهقي في شعب الإيمان ٦/٢٣٢، رقم ٧٩٨٣، وفي ٦/٢٧٠، رقم ٨١١٦

٢٣٠ معجم ما استعجم ١/١١٥

٢٣١ مسند أبي يعلى ٨/٣١٨، رقم ٤٩٢٠؛ المعجم الكبير للطبراني ٨/٢٠٠، رقم ٧٨١٢؛ سنن البيهقي الكبير ٧/٢٨٣

٢٣٢ البخاري، الأطعمة ١٢؛ أبو داود، الأطعمة ١٧؛ الترمذي، الأطعمة ٢٨؛ الدارمي، الأطعمة ٣١؛ ابن ماجه، الأطعمة ٦؛ المسند

٣٠٩، ٣٠٨/٤

٢٣٣ المسند ٣/١٩٦، ٢٨٧

٢٣٤ مستدرک الحاكم ٣/٧٠٥ ولم أجد لفظ الزبيدي واللفظ فيه هكذا (أثاني فجي بعد هده)

٢٣٥ لم أجد الحديث

٢٣٦ مسلم، المساجد ٨٤

٢٣٧ البخاري، المغازي ٧٥؛ مسلم، التوبة ٥٣

- ٢٠٨- خير الناس قرني ثم الذين يلونهم ثم يجيء قوم يتسمنون^{٢٣٩} [٢٨٨]
 ٢٠٩- كان رسول الله ﷺ يسكت بين التكبير وبين القراءة إسكاته قال أحسبه هنيئة^{٢٤٠}

[٢٨٩]

- ٢١٠- حديث الربا لا تبيعوا الذهب بالذهب إلا هاء وهاء^{٢٤١} [٢٨٩]
 ٢١١- أقبلوا ذوي الهيآت عثراتهم^{٢٤٢} [٢٩٠]
 ٢١٢- حديث فاطمة رضي الله عنها أنها سألت النبي ﷺ عن البرئاء فقال ممن سمعت هذه الكلمة فقالت من خنساء^{٢٤٣} [٢٩١]

٢٣٨ لم أجد الحديث

٢٣٩ البخاري، الشهادات ٩، فضائل الصحابة ١، الرقاق ٧، الأيمان والنذور ٩، مسلم، فضائل الصحابة ٣١١، ٣١٠، الترمذي، الفتن ٤٥، الشهادات ٤، المناقب ٥٦؛ المسند ١/٤٣٤، ٣٧٨، ٤٣٨، ٤٤٢، ٤١٠/٢، ٤٧٩، ٢٦٧، ٢٦٧/٤، ٢٧٧، ٤٢٧، ٤٢٦، ٤٣٦، ٣٥٠/٥

٢٤٠ البخاري، صفة الصلاة ٨؛ مسلم، المساجد ١٤٧؛ الدارمي، الصلاة ٣٧

٢٤١ البخاري، البيوع ٥٤، ٧٤، ٧٦؛ مسلم، المساقاة ٧٩؛ أبو داود، البيوع ١٢، ٦٦؛ ترمذي، البيوع ٢٤٠، ٢٤٨؛ ابن ماجه، التجارات ٤٨، ٥٠؛ الموطأ، البيوع ١٧؛ المسند ١/٢٤٤، ٣٥، ٤٥

٢٤٢ أبو داود، الحدود ٤؛ المسند ٦/١٨١

٢٤٣ لم أجد الحديث

SONUÇ

Hadislerini tezimize konu olarak seçtiğimiz *Tacu'l-Arus* 120.000 maddelik muhtevasıyla Arapçanın en büyük sözlüğü sayılmaktadır. Eser bu haliyle bir sözlükten ziyade bir ansiklopedi görünümündedir. Araştırmamıza esas aldığımız 'Elif' harfi kısmında iki yüzü aşkın hadis bulunmaktadır.

Eserin müellifi 'Muhammed Murtada ez-Zebidî' hem hadis hem dil alanında bir uzman olarak tanınmıştır. Yüz otuz küsur eserinin elliden fazlası hadis ilimleri sahasındadır. En büyük eseri *Tacu'l-arus* ta pek çok hadisle istişhad etmiş olmasına rağmen bu hadislerin hadis tekniği açısından özellikleri ve Zebidî'nin eserdeki hadisçilik yönü meçhul idi.

Zebidî istişhad ettiği hadisleri çoğunlukla kendisinden önceki 'garibu'l-hadis' kitaplarından almış, mukaddimede istifade ettiği eserler arasında bu kitapları zikretmiş, ancak nakilde bulunurken hadisi hangi eserden aldığını genellikle belirtmemiştir. Hadis ravisi olmasına rağmen dönemine uyarak hadisleri senedsiz olarak zikretmiştir.

Zebidî'nin şerhinde, hadisçiliğinin izlerini ve etkisini araştırdığımızda çalışmaya başladığımız sıradaki beklentilerimizden farklı olarak bu yönünün eserde belirgin olmadığını gördük. Hadisleri garibu'l hadislerden nakletmekle yetinmiş, hadis usulu veya tekniği ile ilgili açıklamalarda bulunmamış, hadislerin sıhhati ile ilgili bilgi vermemiş, hadislerle istişhadda seçici davranmamıştır. Bunun sebebi kan aatimizce hadislerin eserde sadece istişhad amacıyla zikredilmesidir.

Sayıca çok hadis ihtiva eden bu mühim eserin hadisleri ile ilgili bilgi edinmenin ve bunu bir tez halinde hazırlamanın faydalı olduğu inancındayız.

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah el-Bekrî el-Endelusî, *Mucemu Mesta'cem*

Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî el-Endelusî, *Mucemu Mesta'cem*, I-IV, Beyrut, 1403/1983

Abdürrezzak, *el-Musannef*

Ebu Bekir b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, I-XI, Beyrut, 1983

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*

Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu Ahmed b. Hanbel*, I-IV, İstanbul, 1413 / 1992

Ali el-Müttaki, *Kenzu'l-ummal*

Alauddin Ali el-Müttaki b. el-Hindi, *Kenzu'l-ummal fi süneni'l-ekval ve'l-efal*, I-XVI, Beyrut, 1399 / 1979

Beyhakî, *es-Sünen*

Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünnenu'l-Kübrâ*, I-X, Mekke, 1994

Brockelmann Carl, *GAL*

Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen litterature*, I-VI, Leiden, 1943

” ” *Supplementbande*, Leiden, 1943

Buhari, *es-Sahih*

Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhari*, I-VII, İstanbul, 1413 / 1992

Casir Hamed, *Nazarat fî kitabi taci'l-arus*

Hamed el-Casir, *Nazarat fî kitabi taci'l-arus min cevahiri'l-kamus*, Riyad, 1987

Cebertî, *Acaibi'l-âsar*

Abdurrahman b. Hasan b. İbrahim el-Ceberti, *Tarihu acaibi'l-âsar fî't-teracim ve'l-ahbar*, I- II, Beyrut, tarihsiz

Çakan, *Hadis Edebiyatı*

Prof. Dr. İsmail Lütfü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul, 1997

D.İ.A

Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, I-XXIII, 1988-2002

Darakutnî, *es-Sünnen*,

Ali b. Ömer ed-Darakutnî, *Sünenü 'd-Darakutnî*, I-IV, Beyrut, 1966

Darimi, *es-Sünen*

Ebu Muhammed Abdullah Abdurrahman ed-Dârimi, *Sünenü 'd-Darimi*, I-II, İstanbul, 1413 / 1992

Ebu Davud, *es-Sünen*

Ebu Davud Süleyman b. el-Eş'as, *Sünenü Ebi Davud*, I-V, İstanbul, 1413/1992

Ebu Y'alâ, *Müsnedü Ebî Y'alâ*

Ahmed b. Ali Ebu Y'alâ, *Müsnedü Ebî Y'alâ*, I-XIII, Dimeşk, 1984

Esbahânî, *Delâilu'n-Nübüvve*

İsmail b. Muhammed el-Esbahânî, *Delâilu'n-Nübüvve*, Riyad, 1989

Fârukî Nesar Ahmed,

"es-Seyyid Murteza ez-Zebîdî el-Bilkrâmî sâhibu *Tâci'l-arus*", *Sekafetu'l-Hind*, XXXV, sayı: 1-2, s. 40- 46, Nevdelhi, 1984

Fihris'l-Hidiviyye

Fihrisü'l-kütübi'l-arabiyye el-mahfuza bi'l-kütübhaneti'l-Hidiviyye, I-VII, Kahire, 1308/1891

Fihrisi'l-hizaneti't-Teymûriyye

Fihrisi'l-hizaneti't-teymuriyye, I-IV, Kahire, 1367/1948

Fihrisu mahtutati Camiati'l-Melik Suud

Fihrisu mahtutati Camiati'l-Melik Suud, I- VI, Riyad, 1984

Fihrisu mahtutati camiati'r-riyad

Fihrisu mahtutati camiati'r-riyad, I-IV, Riyad, 1980

Fihrisi'l-mahtutati'l-musavvara

Fihrisi'l-mahtutati'l-musavvara, el-Camiatü'l-arabiyye, I-III, Kahire, 1979

Hamadî Muhammed Dâri, el-Hâdisu'n-Nebeviyyü's-Şerif ve eseruhu fi'd-dirâsâti'l-luğaviyye

Muhammed Dâri Hamadî, *el-Hâdisu'n-Nebeviyyü's-Şerif ve eseruhu fi'd-dirâsâti'l-luğaviyye*, Irak, 1402/1982

el-Harbî, Garibu'l-hadis

Ebu İshak İbrahim b. İshak el-Harbî, *Garibu'l-hadis*, thk: Süleyman el-‘Âyid, I-III, Mekke, 1985

el-Hatîb el-Bağdâdî, el-Muttefik ve'l-müfterik

Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Muttefik ve'l-müfterik*, thk. Muhammed Sadık Aydın Hamidi, I-III, Beyrut, 1997

el-Heysemî, Mecmau'z-Zevâid

Ali bi Ebî Bekir el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid ve menbau'l-fevâid*, I-X, Beyrut, 1987

el-Hüseynî, el-Beyânu ve't-ta'rîf

İbrahim b. Muhammed el-Hüseynî, *el-Beyânu ve't-ta'rîf*, I-II, Beyrut, 1981

İbni Ebî Şeybe, el-Musannef

Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed b. ebî Şeybe, I-VII, *Musenef İbn Ebî Şeybe*, Riyad, 1989

İsmail Paşa (Bağdatlı), *Hediyyetü'l-ârifin*

İsmail Paşa (Bağdatlı), *Hediyyetü'l-arifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, I- II, İstanbul, 1951

....., *İzahu'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ keşfi'z-zunûn*

İsmail Paşa (Bağdatlı), *İzahu'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ keşfi'z-zunûn*, I-II, İstanbul, 1947

İbnu'l-Cevzî, *Garibu'l-hadis*

Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî, *Garibu'l-hadis*, thk: Abdulmu'ti Kal'acî, I-II, Beyrut, 1405/1985

İbn Cinnî, *el-Muhteseb*

Ebü'l-Feth Osman b. Cinni el-Mevsili, *el-Muhteseb fi fi tebyini vücûhi şevazi'l-kıraa ve'l-izahi anha*, I- II, Kahire, 1386/1966

İbnu'l-Esîr, *en-Nihaye*

Mecduddin el-Mübarek b. Muhammed b. el-Esîr, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*, thk: Mahmud et-Tanâhî ve Tahir ez-Zavi, I-V, Beyrut, 1963

İbn Kuteybe, *Garibu'l-hadis*

Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Garibu'l-hadis*, I-II, Beyrut, 1988

İbn Mâce, *es-Sünen*

Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid , *Sünenü İbn Mâce*, I-II, İstanbul, 1413/1992

İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*

Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerrem b. Manzur el-İfrikî el-Misri, *Lisânu'l-arab*, I-XVIII, Beyrut, 1997

İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*

Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, 1978

Kehhâle, *Mucemu'l-Müellifin*

Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemu'l-Müellifin*, I-XV, Dimeşk, 1961

el-Kettâni, *Fihrisu'l-Feharis*

M. Abdulhayy b. Abdulkebir el-İdrisi, *Fihrisu'l-Feharis ve 'l-esbât mu'cemu'l-meâcim ve 'l-meşyahat ve 'l-müselselat*, Fas , 1346- 1347/ 1928-1929

Malik b. Enes, *Muvatta*

Malik b. Enes, *Muvatta*, I-II, İstanbul, 1413/1992

el-Mehâmîlî, *Emâli'l-Mehâmîlî*

el-Hüseyn b. İsmâil el-Mehâmîlî, *Emâli'i-Mehâmîlî*, Ürdün, 1992

Muradi, *Silkü'd-dürer*

Ebü'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed Muradi, *Silkü'd-dürer fi a'yani'l-karnis-sani aşr*, I- IV, Beyrut, 1988

Muhammed el-Fâsi,

“İcâzetu's-Şeyh Murtada ez-Zebîdî”, *el-Menâhil*, sayı:37 s. 7-21, Rabat, 1989

Müslim, *es-Sahih*

Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, I-III, İstanbul, 1413/1992

Nassar Hüseyin, *el-Mu'cemü'l-arabi*

Hüseyin Nassar, *el-Mu'cemü'l-arabi neş'etuhu ve tatavvuruhu*, I-II, Kahire, 1968

Nesâi, *es-Sünen*

Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesai*, I-VIII, İstanbul, 1413/1992

Neysâbü'rî, *Mairifetu ulumi'l-hadis*

Muhammed b. Abdillâh el-Hakim en-Nisaburi, *Ma'rifetü ulumi'l-hadis*, Medine, 1977

....., *el-Müstedrek*

el-Müstedrek ala's-Sahihayn, I-IV, Beyrut, 1990

Sabuni Abdüvahhab, *Uyunü'l-Müellefat*,

Abdüvahhab Sabuni, *Uyunü'l-Müellefat*, I-III, Halep, 1414/ 1994

es-Salih Subhi, *Hadis ilimleri ve hadis ıstılahları*

Subhi es-Salih, *Hadis ilimleri ve hadis ıstılahları*, trc: M. Yaşar Kandemir, Ankara, 1971

es-Saffâr İbtisam Merhun,

“Dirâse cedide ani'z-Zebîdî ve kitabi Tâci'l-arûs”, *el-Lisânu'l-arabiy*, XXI, 21-26, Rabat, 1983

Saydâvî, *Mucemu's-şuyuh*

Muhammed b. Ahmed es-Saydâvî, *Mucemu's-şuyuh*, Beyrut, 1985

Serkis, *Mucemu'l-matbuâtî'l-arabiyye*

Yusuf Serkis, *Mucemu'l-matbuâtî'l-arabiyye*, Kahire, 1928

Siddik Hasan Han, *Ebcedü'l-ulum*

Ebu't-Tayyib Muhammed Siddik Hasan Han, *Ebcedü'l-ulum*, Dimeşk, 1978

Suyutî, *Tedrib*

Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, thk: Abdüvahhab Abdullatîf, Medine, 1972

Şerkâvî Seyyid, *Meâcimu garibi'l-hadîs*

Seyyid Şarkavî, *Meacimu garibi'l-hadis ve'l-eser ve'l-istişhad bi'l-hadis fî'l-luga ve'n-nahv*, Kahire 1421/ 2001

Şerefüddîn Muhammed Abdüsselam,

“Mukaddimetü Tâci'l-arûs”, *el-Lisânu'l-arabiy*, XIII, s. 129-142, Rabat, 1976

eş-Şihâb, *Müsnedu's-Şihâb*

Muhammed b. Selâme el-Kudâî, *Müsnedu's-Şihâb*, I-II, Beyrut, 1986

Tabarani, *el-Mucemu'l-kebir*

Ebu Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub et-Tabarani, *el-Mu'cemu'l-kebir*, Musul, 1404/1983

....., *el-Mucemu'l-evsat*

el-Mucemu'l-evsat, I-X, Kahire, 1415/1995

....., *el-Mucemu's-sağîr*

el-Mucemu's-sağîr, I-II, Beyrut, 1405/1985

Tirmizi, *es-Sünen*

Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizi*, I-V, İstanbul, 1413/1992

Yıldırım Suat,

“Muhammed Murtadâ ez-Zebîdî”, *A.Ü.İ.Fakültesi Dergisi*, VI, s. 21-52, Erzurum, 1986

Zebîdî, *Bulgatü'l-erib fî mustalahi asari'l-habib*

Ebü'l-Feyz Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Bulgatü'l-erib fî mustalahi asari'l-habib*, thk.: Abdülfettah Ebu Gudde, Beyrut, 1988

....., *Hikmetü'l-işrak ilâ küttâbi'l-âfâk*

Hikmetü'l-işrak ilâ küttâbi'l-âfâk, haz: Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire, 1954

....., *İkdu'l-cevheri's-semîn*

İkdu'l-cevheri's-semîn fî turuki'l-ilbas ve't-telkîn, thk: Abid Yaşar Koçak (Doktora tezi), İstanbul, 1986

....., *İthafu's-sâdeti'l-müttakîn*

İthafu's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrari İhyâi ulumid'dîn, I-X, Beyrut, 1988

....., *Laktu'l-leâli'l-mütenâsira fî'l-ehadisi'l-mütevâtira*

Laktu'l-leâli'l-mütenâsira fi'l-ehadîsi'l-mütevâtira, thk: Muhammed Abdu'l-kadir Ata, Beyrut, 1405/1985

....., *Tâcu'l-arus*

Tâcu'l-arus min cevâhiri'l-kamus, thk: Ali Şiri, I-XX, Beyrut, 1994,

....., *Tervihü'l-kulub*

Tervihü'l-kulub fi zikri'l-müluk beni eyyub, thk: Salahaddin el-Müneccid, Beyrut, 1983

....., *Ukudu'l-Cevâhiri'l-Münife*

Ukûdu'l-cevâhiri'l-münife fi edilleti'l-İmam Ebî Hanîfe mimma vâfaka fîhi'l-eimmeti's-sitte, thk: Süleyman Vehbî Ğavcî, I-II, Beyrut, 1985

Zeydân Corci, Tarihu âdâbi'l-luġati'l-arabiyye

Corci Zeydân, Tarihu âdâbi'l-luġati'l-arabiyye, Beyrut, tarihsiz

Zirikli, Hayreddin, el-A'lâm

Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm*, I-X, Beyrut, 1969

تخريج الأحاديث الواردة في
تاج العروس للمرتضى
الزبيدي (حرف الألف) ودراسة
أكاديمية عن حياة الزبيدي
باللغة التركية

د. جمال عبد الله أيمن

الأستاذ المساعد في جامعة اسطنبول

كلية الإلهيات

الدار
الشامية
بيروت - لبنان

